

“प्राचावानी” सुःकृत
बहःविद्यालय
ग्रन्थागार
रुक्मिणीहरणम् ।

—:~:—
प्रथमः सर्गः ।

—:~:—
शिवः शिवापदतलगः शवोर्ऽपि सन्
भवन्महास्वरमपि यो निरस्वरः ।
रमाईभाक्तनुरपि मारमारकः
स वो भवो भवतु विभुर्विभूतिदः ॥१॥

अन्वयः—यः शिवापदतलगः शवः सन्नपि शिवः, यः महास्वरं भवन्नपि निरस्वरः,

रमाईभाक्तनुरपि मारमारकः, सः विभुर्भवः वः विभूतिदः भवतु ॥१॥

नमो गणेशाय ।

धरां धरति यः सदा स तव वासुकिभूषणं
भिनत्ति गिरिमेव या सुरधुनी च सा मूर्धनि ।
जगज्जनजनन्यपि त्रिजगदाश्रया वक्षसि
प्रभो ! त्यज न मे मनोऽत्यणुतरं स्वपादाम्बुजात् ॥
महाकवेर्महाकाव्य-व्याचिख्यासाल्पया धिया ।
सिन्धोरिव प्रकाशेच्छा ज्योतिरिद्धारोचिषा ॥

अथ तत्रभवान् महाकविः (१) श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशः “काव्यं यशसेऽर्थकृतं” इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यमङ्गीकुर्वन् यशोलिषया रुक्मिणीहरणं नाम महाकाव्यं चिकीर्षन् सम्भाव्यमानमन्तरायमन्तरेण तत्परिसमाप्तिं विधित्सन् “सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् । आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥” इत्यपरा-लङ्कारिकोक्तयोर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशयोर्महाकाव्यान्तरेषु दर्शनात् परानु-करणं परिजिहीर्षन् परिशेषाशीर्व्यपदेशिनाभीष्टदेवतास्मरणरूपमङ्गल-माचरति शिव इति । प्रथमं देवतानामोच्चारणेन गणादिशुद्धिरवधेया । यः शिवायाः कालिकायाः पदतलगः चरणाधोवर्ती शवः सर्वानभीष्ट-विषयत्वादमङ्गलरूपो निष्प्राणदेहः सन्नपि, शिवः मङ्गलरूप इति विरोधः ; महादेव इति च तत्समाधानम् । यः महाम्बरम् अखण्डाकाशो भवन् सन्नपि, निरम्बरः अनम्बर इति विरोधः ; वसनशून्य इति च तत्-समाधानम् । यश्च रसायाः स्त्रियाः पार्वत्याः अर्द्धं भजत इति रमार्द्ध-भाक् तनुर्देहो यस्य सः अर्द्धनारीश्वरत्वात् तादृशः सन्नपि, मारमारकः कामहन्तेति कामिनोधारणकामहननयोर्विरोधः ; भगवन्महिम्ना च तत्समाधानम् । स विभुर्व्यापकः, भवो महादेवः, वो युष्माकं श्रोतृणाम्, विभूतिदः सम्पत्प्रदाता भवतु ।

अत्रार्थालङ्कारो विरोधाभासः, शब्दालङ्कारश्च वृत्त्यनुप्रासच्छेकानु-प्रासौ इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । श्रीहर्षकृतनैषधचरित इवास्मिन् काव्येऽपि इत्यमेव प्रतिश्लोकमनुप्रासालङ्कारप्राचुर्यमनायास-मुन्नेयम् ।

अत्र अभीष्टविषयस्य मङ्गलरूपत्वादनभीष्टविषयस्यामङ्गलरूपत्वं सिद्धमिति शवस्य नभीष्टरूपत्वादमङ्गलरूपत्वम् । “मूर्त्तयोऽष्टौ शिवस्येता”

(१) “महाकविः स एव स्यादयो महाकाव्यज्ञत् कविः” इति भोजराजः ।

काव्यं
तस्या
तरेण
णम् ।
रा-

समन्ततो विषयतेर्ललामनि
प्रथीयसि प्रथितविदर्भनामनि ।
परान् परं किल विषये विभीषयन्
स भीष्मकः समिति बभूव भूपतिः ॥२॥

ननु निभञ्चिकमित्यादौ
निरुपसर्गस्यान्योन्याभावपरत्वात् निरम्बर इत्यन्योन्याभावपरत्वे लक्षणा-
न्या नैयार्थतादोषापत्तिरिति चेन्न, "तस्य निरवद्यविद्योद्योतेन द्योतित-
सत्त्वतोऽयमर्थः" इति दायभागे निरुपसर्गस्यान्योन्याभावपरतादर्शनात् ।
न च तत्रापि अवद्येति भावे निपातमङ्गीकृत्य अत्यन्ताभावपरत्वस्य
सुवचत्वमिति वाच्यम् ; "पण्यावद्यवर्थ्याविक्रयगर्ह्यानिरोधेषु" इति सूत्र-
द्वयो कर्मणि निपातस्यैवोदाहृतत्वेन भावे तन्निपाताङ्गीकारासम्भवात्,
किञ्च "निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्गमुपैति सिद्धिः" इति
भारविप्रयागे निरुत्सुकानामिति निरुपसर्गस्य अन्योन्याभावपरताया
सङ्गामेनाप्यङ्गीकार्यत्वात् ।

"रमः कान्ते रक्ताशोके मन्मथे च रमा स्त्रियाम्" इति हेमचन्द्रः ।

अस्मिन् सर्गे रुचिरा नाम वृत्तम्—
रुचिः रुचिः गतिरुचिरा चतुर्ग्रं हैः
इति लक्षणात् ॥१॥

डा (५) मजि

वाङ्माला—यिनि कानीर चरणतलगत शव हईयाँ शिव, यिनि अथँ
आकाश हईयाँ आकाशभिन्न (दिगश्चर) एव (कामचरितार्थतान्न जग)
आपन देशके कामिनीके धारण करिशाँ कामहस्ता ; मेई विश्वव्यापक
रहादेव तोमादेर सम्पन्नप्रदाता हँन ॥१॥

अन्वयः—समन्ततः विषयततेः ललामनि प्रथीयसि प्रथितविदर्भनामनि विषये
समिति किल परान् परं विभीषयन् स भीष्मकः नाम भूपतिः बभूव ॥२॥

कलङ्किनीं किल परिचायिनीं तनो-
विधोर्विधां ननु विदधौ पटुर्विधिः ॥४॥

अन्वयः—पटुः विधिः कलावतः सकलजनप्रमोदिनः सितात्मनः अमृतकरस्य
अपि यस्य च परिचायिनीं ननु विधोः तनोः कलङ्किनीं विधां विदधौ किल ॥४॥

चन्द्रादेनं विशिनष्टि कलेति । पटुः सृष्टिनिपुणो विधिः, कला-
नृत्यगीतादिचतुःषष्टिप्रकारा विद्या षोडशभागश्च सा अस्यास्तीति
कलावान् तस्य कलावतः, सकलान् जनान् प्रमोदयति व्यवहारेण
किरणेन च आनन्दयतीति तस्य सकलजनप्रमोदिनः, सिता निर्मलः
शुभश्च आत्मा बुद्धिः शरीरञ्च यस्य तस्य सितात्मनः, अमृतं पीयूषमिव
करः सुखस्पर्शो हस्तः किरणश्च यस्य तस्य, अपिः समुच्चये, यस्य च राज्ञो
भीष्मकस्य परिचायिनीं भेदबुद्धिजनिकाम्, नन्विन्वयवधारणे, विधोश्चन्द्रस्य,
तनोः मूर्त्तेः, कलङ्किनीं शशचिह्नवतीम्, विधां प्रकारम्, विदधौ चकार,
किलेति सम्भावनायाम् । लोकेऽपि निर्माणा निपुणः कुलालो घटयोः
साम्ये विशेषविज्ञानाय तयोरन्यतरं कृष्णादिचिह्नेनाङ्कयति । कला-
वत्त्वादिधर्मसाम्येऽपि यो निष्कलङ्कः स भीष्मकः, यश्च सकलङ्कः स चन्द्र
इति संचिह्नः सन्त्यर्थः ।

अत्रोपमानाच्चन्द्रादुपमेयस्य भीष्मकस्याधिक्यवर्णनया श्लेषाश्लिष्टो
व्यतिरेकालङ्कारः, विधेस्तादृशोद्देशेन कलङ्कविधानासम्बन्धेऽपि तत्-
सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिज्ञानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, सोऽपि च्छेकानुप्रास-
वृत्त्यनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ; व्यतिरेकालङ्कारेण च निष्कलङ्को भीष्मक इति
वस्तु व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

“बलिहस्तांशवः कराः” इति “विधा वृत्तौ प्रकारे च” इति
धामरः ॥४॥

प्रथमः सर्गः ।

तमोऽपहं प्रतिदिननूतनोदयं
धराधरोपहितसहस्रधाकरम् ।
दिनं दिनं दिनमणिमस्तगामिनम्
अनस्तगं यमपि जनाः स्म जानते ॥५॥

स्य

दाशाना—चन्द्रेण कना आछे, भौष्मकराज्जारु कना (नृत्यगीतदि
करिण) हिन; चन्द्र ज्योत्स्नाद्वारा समस्त लोकके आनन्दित करेन,
भौष्मकराज्जारु वावहारद्वारा समस्त लोकके आनन्दित करितेन; चन्द्रेण
भौष्म (भूति) निर्मल, भौष्मकराज्जारु आत्मा (बुद्धि) निर्मल छिन एवं
चन्द्रेण कर (किरण) अमृततुला, भौष्मकराज्जारु कर (हस्त) अमृततुला
हिन; (इतरां चन्द्र उ भौष्मकराज्जारु अभिन्नता प्रतीति हईते पारे
करिण) निर्माणनिपुण विधाता भौष्मकराज्जारु भेद बुद्धिदारु जगु चन्द्रेण
करिण एकटा कनक विधान करियाछिनेन ॥५॥

अन्वयः—जनाः तमोऽपहं प्रतिदिननूतनोदयं धराधरोपहितसहस्रधाकरं
दिनमणिं दिनं दिनं अस्तगामिनं, यं अपि अनस्तगं जानते स्म ॥५॥

सूर्यादस्य भेदं बोधयति तम इति । जनास्तदानीन्तना लोकाः,
तमः अन्वकारं तमोगुणनिबन्धनमज्ञानञ्च अपहन्ति किरणैः सदुप-
देष्टेन च नाशयतीति तम्, प्रतिदिनं नूतन उदय उदयाचलोद्गमः सम्प-
दुत्पत्तिश्च यस्य तम्, धराधरेषु पर्वतेषु सामन्तनृपतिषु च उपहिता
स्थापिता सहस्रधा सहस्रप्रकाराः कराः किरणा राजग्राह्याशांश्च येन तम्,
दिनमणिं सूर्यम्, दिनं दिनं प्रत्यहम्, अस्तगामिनम् अस्ताचलसम्बद्धम्,
यमपि यं भौष्मकञ्च, अनस्तगम् अविनाशिनम्, जानते स्म अवगतवन्तः ।

अत्राप्युपमानात् सूर्यात् उपमेयस्य भौष्मकस्य आधिक्यवर्णनात्
अनुप्राणितो व्यतिरेकालङ्कारश्चेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्चेत्येतेषां

शिव्या (यावत्तु) शिवान्वितं शशिविशदीत्तमाङ्कं
द्वयं (५३) त्रिलोचनं परिगतशास्त्रलोचनैः ।

निरीच्य यं नियतमनुग्रविग्रहं
जनो मनो हरविषयं न्यवीवृतत् ॥६॥

संश्लिष्टः, न च तृतीयपादान्तिमाचरस्य लघु तथा हतवृत्ततादोष इति वाच्यम्, "विज्ञेयमचरं गुण पादान्तस्थं विकल्पेन" इति परिभाषायाः सर्वपादान्तिमाचरस्यैव परिग्रहात् । एतच्चासुना कविनैव साहित्यदर्पण-टीकायां सप्तमपरिच्छेदे हतवृत्ततादोषप्रकरणे सोदाहरणं बहुधा विमृष्टम् ।

धरां धरतीति व्युत्पत्त्या धराधरशब्देन पर्वतराजानावुभावप्युच्यते ॥५॥

वाङ्माला— सूर्या तम (अक्षकार) नाश करेन, भीष्मकराजाओ तम (अज्ञान) नाश करितेन ; सूर्योर प्रताह नूतन उदय ह्य, भीष्मकराजारओ प्रताह नूतन उदय (अज्ञान) ह्येत ; सूर्या धराधर- (पर्वत) समूहेर उपरे सहस्र कर (किरण) स्थापन करेन, भीष्मकराजाओ धराधर- (सामन्तराज) समूहेर उपरे सहस्र प्रकार कर (खाजना) स्थापन करितेन ; (एकरूपे सूर्या ओ भीष्मकराजार अभिन्नता ह्येनेओ) सूर्या प्रतिदिन अस्तगामी हन ; किन्तु भीष्मकराजा सेरूप अस्तगामी हन ना—एहै ठावे त्कालेर लोकेरु सूर्या ओ भीष्मकराजार विभिन्नता वृत्ति । ५॥

अन्वयः—जनः शिवान्वितं शशिविशदीत्तमाङ्कं परिगतशास्त्रलोचनैः त्रिलोचनं (ष प) यं नियतं अनुग्रविग्रहं निरीच्य हरविषयं मनः न्यवीवृतत् ॥६॥

शिव्यादस्य विशेषं द्योतयति शिवेति । जनः, शिवया दुर्गया शिवेन मङ्गलेन चाग्निं युक्तम्, शशिना चन्द्रेण विशदं निर्मलम् उत्तमाङ्कं

श्रियाश्रितः सकलतनौ तनूनपा-

न्महामहा बहुतरचक्रधारकः ।

उरःस्थले परिलसदेककश्रियं

जहास यो मधुरिपुमेकचक्रकम् ॥७॥

तस्य तम्, अन्यत्र शशिनश्चन्द्रस्येव विशदानि निर्मलानि अतएव
 चन्द्रानि अङ्गानि हस्तपदादीनि यस्य तम्, परिगतानि लङ्घानि शास्त्रा-
 न्ये चोचनानि तैः कपिञ्जलन्यायेन त्रिभिरिति गम्यते, त्रीणि
 चोचनानि यस्य तं तादृशमपि नियतं ध्रुवं यं भीष्मकम्, न उग्रो
 नवहरो विग्रहः शरीरं यस्य तम्, अन्यत्र न विद्यते उग्रविग्रहः
 शिवमूर्तिर्यस्य तम्, निरीक्ष्य दृष्ट्वा हरः शिव एव विषयो यस्य तत्तादृशं
 मनः न्यवोद्धतत् हरोऽयमिति विषयात् निवर्त्तितवान् । शिवान्वितादि-
 साम्येऽपि अनुग्रविग्रहनिरीक्षणादेवेति भावः ।

अत्र शिवादुपमानात् उपमेयस्य भीष्मकस्य उग्रविग्रहन्यूनतावर्णना-
 द्यतिरेकालङ्कारः मनसो निवर्त्तनं प्रति अनुग्रविग्रहं निरीक्ष्येति
 पदार्थस्य हेतुतया पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चेत्युभयोः पूर्व्ववत् सङ्करः,
 सोऽपि च श्लेषेण पूर्व्ववदेवानुप्रासाभ्याञ्च संसृज्यते ॥६॥

वाङ्माला—महादेव शिवाश्रित (दुर्गायुक्त), भीष्मकराजां शिवाश्रित
 (शिव-अङ्गल-युक्त) ; महादेव शशिविषदोत्तमाङ्गक (ललाटे चन्द्र थाकाय
 उहार किरणे निर्मल मञ्जुकयुक्त), भीष्मकराजार शशिविषदोत्तमाङ्गक
 (चन्द्रेण ग्राय निर्मलं उतुम अङ्गयुक्त) ; एवं महादेव त्रिलोचनयुक्त,
 भीष्मकराजां तिनटी शास्त्ररूप त्रिलोचनयुक्त ; (এই ভাবে মহাদেব ও
 ভীষ্মকরাজার অভিন্নতা হইয়া পড়িলেও) মহাদেব উগ্রমূর্তি, আর ভীষ্মক-
 রাজা উগ্রমূর্তি নহেন ; এইরূপ দেখিয়া সে কালের মানুষ (ভীষ্মকরাজাকে
 দেখিবার সময়ে) মহাদেব মনে করিত ॥৬॥

अतिमापत्ति
दोषात्तत्रोपायः
यस्य चक्रं २५६

रणोद्यमे धरणि विकम्पसंशयात्
हुलुध्वनिं प्रथममदुश्च यस्य याः ।
अनन्तरं हृदयमपि प्रकम्पितं
विलोक्य ता रिपुवनिता वितत्रसुः ॥८॥

कठि स्त्रिया

अन्वयः—सकलतनौ श्रियाश्रितः तनूनपान्महामहाः बहुतरचक्रधारकः (च) यः
उरःस्थले परिलसदेककश्रियं एकचक्रकं मधुरिपुं जहास ॥७॥

नारायणाच्चास्य व्यतिरेकं सूचयति श्रियेति । सकलतनौ सर्वशरीरे,
श्रीः शोभैव श्रीर्लक्ष्मीस्तया आश्रितः, तनून् न पाति संसक्तो न रक्षतीति
तनूनपादग्निस्तस्यैव महत् महस्तेजो यस्य स तनूनपान्महामहाः, बहुतरं
चक्रं राज्यमेव चक्रमस्त्रविशेषं धारयतीति बहुतरचक्रधारकश्च, यो
भौष्मकः, उरःस्थले वक्षोदेशे परिलसन्ति शोभमाना एकिका श्रीर्लक्ष्मीर्यस्य
तम्, एकमेव चक्रं सुदर्शनं यस्य तच्च, मधुरिपुं नारायणं जहास ।

अत्र श्रीभालक्ष्मिणो राज्यचक्रयोश्च भेदेऽपि श्लेषेणाभिदाध्यवसायादति-
शयोक्तिरलङ्कारः नारायणात् भौष्मकस्याधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकः, हासं
प्रति कतिपयपदार्थानां हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गत्वेतेषा-
मङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, सोऽपि पुनः यमकच्छे कवच्यनुप्रासैः संसृज्यते ।

“श्रीर्लक्ष्मीर्वंशसम्पत्सु भारतौ शोभयोरपि” इति त्रिकाण्डशेषः ;
“जातवेदास्तनूनपात्” इति “महस्तूत्सवतेजसोः” इति “चक्रं राष्ट्रेऽपि”
इति चामरः ॥७॥

वाङ्माला—समस्त शरीरे शीघ्रं, अग्निं गाय महातेजा एव बहुतर
चक्रधारिणी (बहुसंथाकराज्यापानक) ये भीष्मकराजा, केवल वक्षःस्थले
एकमात्र शीघ्रं एव एकमात्र चक्रधारिणी नारायणके उपहास करितेन ॥१॥

प्रथमः सर्गः ।

द्विषच्चमूं प्रति गतिमात्रतोऽपि यो

जयश्चियं प्रथममग्निश्चियन्मृधात् ।

उषामसौ पुरत उपैत्यर्हपतिः

परं ततस्तिमिरततिं हिनस्ति हि ॥८॥

अन्वयः—याः यस्य रणोद्यमे धरणि विकम्पसंशयात् प्रथमं हुलुध्वनिं अद्दुः

अन्तरं हृदयं अपि प्रकम्पितं विलोक्य ताः रिपुवनिताः वितवसुः ॥८॥

रणोद्यम इति । याः रिपुवनिताः, यस्य भोष्कस्य रणोद्यमे युद्धोद्-
योगे धरणि विकम्पसंशयात् सैन्यानां पदभरेण भूमिकम्पमनुभूय नागादि-
पक्षेण भूमिकम्पसन्देहात् प्रथमं हुलुध्वनिम्, अद्दुः अकुर्वन्, अनन्तरं
हृदयमपि उद्वेगेन प्रकम्पितं विलोक्य अनुभूय, ता एव रिपुवनिताः
वितवसुः भोष्केणाक्रमणसम्भवात् त्रासं प्रापुः ।

अत्र भोष्करणोद्यमे रिपुवनिताणां हुलुध्वनिदानासम्बन्धेऽपि
तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः चतुर्थचरणगतवृत्त्यनुप्रासेन संसृज्यते ।
भूमिकम्पानुभवे स्त्रीणां हुलुध्वनिदानं देशाचारः ॥८॥

वाञ्छाला— ये भीष्मकराजा युद्धे उपक्रम करिने, ये मरुत विपक्ष
रिपु। भूमिकम्पे आशङ्का करिशा प्रथमे हुलुध्वनि दित, ताशराइ
अपनापेद हृदयउ कम्पित हईशाछे देखिशा विशेष उद्विग
हईशा

अन्वयः—यः अपि द्विषच्चमूं प्रति गतिमात्रतः मृधात् प्रथमं जयश्चियं अग्नि-

श्चियं । उषामसौ पुरतः उषां उपैति, ततः परं तिमिरततिं हिनस्ति ॥८॥

राज्ञः शौच्यं विवृणोति द्विषदिति । योऽपि यश्च भोष्कः, द्विषच्चमूं
प्रकम्पितं प्रति, गतिमात्रतः केवलाद्गमनादेव, मृधात् युद्धात्, प्रथमं
पूर्वम्, जयश्चियं विजयलक्ष्मीम्, अग्निश्चियत् प्रापत् भयेन शत्रुसेनायाः

दिवर्णभाग्यदि च यशो जगत्पतेः
 तथाप्यभूद्बहुतरवर्णसंयुतम् ।
 समैरिरत् प्रतिवनितागतेर्था या
 तटान्तरे क्षितिरपि कीर्त्तिमम्बुधेः ॥१२॥

शयोक्तिरलङ्कारः वाचा भावाभिमानिनी द्रव्योत्प्रेक्षा वृत्त्यनुप्रासश्रुत्यनु-
 प्रासच्छेकानुप्रासाश्च इत्येतेषां संसृष्टिः ॥११॥

वाङ्माला—ये भौमक राजार यश कीरसमुज्ज्वल जलेश्च श्राय निश्चि-
 हिन, साधुशक्ति लोकेरा सर्वदा सकल दिके सेइ यश गाहिया
 वेड़ाइतेन, ताहातेइ ताहादेर मुखे अन्न कालचिह्नरूपे परिणत हईया
 से यशके अङ्कित करित, एहेन यशकेइ जगतेर लोक शशाङ्क बलिया मने
 करित ॥११॥

अन्वयः—जगत्पतेः यशः यदि च दिवर्णभाक्, तथापि बहुतरवर्णसंयुतं अभूत् ।
 क्षितिः अपि प्रतिवनितागतेर्था कीर्त्तिं अम्बुधेः तटान्तरे समैरिरत् ॥१२॥

राज्ञः कीर्त्तियशसोर्विस्तारमाह दिवर्णभागिति । जगत्पतेर्भूपते-
 भीष्मकस्य, यशो यशःशब्दः, यदि च यद्यपि, द्वौ वर्णौ ब्राह्मणादिवर्णद्वयं
 स्वरूपे द्वे अक्षरे च भजत इति दिवर्णभाक् ; तथापि, बहुतरवर्णः
 ब्राह्मणादिभिः स्वरैश्च संयुतं सम्बद्धमभूत् । क्षितिरपि अधिकृता भूमिश्च,
 प्रतिवनितां सपत्नीं गता चासौ ईर्ष्या चेति तथैव, कीर्त्तिम्, अम्बुधेः
 समुद्रस्य, तटान्तरे अपरतीरे, समैरिरत् प्रेरितवती । भीष्मकस्य यशः
 सर्वजातिभिरुद्धोषितम्, कीर्त्तिंश्च दिग्दिगन्तगतेति सरलार्थः ।

अत्र पूर्वाद्धं श्लेषेण विरोधसमाधानात् विरोधाभासोऽलङ्कारः ;
 पराद्धं तु प्रतीयमाना भावाभिमानिनी गुणोत्प्रेक्षा ; अनयोः परस्पर-
 निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

द्विध
अन्वयः

शरीरिणां सहभवदूषणानि षट्-
जितेन्द्रिये यमवति तत्र राजनि ।
महाज्वरे विकृतिमतो महौषधे
विषाणि वा परमगुणानजीजनन् ॥१३॥

श्रुत्यनु

“यशः कौर्त्तिः समञ्जा च” इति कौर्त्तियशस्योः पर्यायत्वेऽपि
“शौर्यादिप्रभवा कौर्त्तिर्दानादिप्रभवं यशः” इति महाजनकतलक्षणात्
कौर्त्तियशसाम्भवेन निर्द्देशः ; “स जीवति यशो यस्य कौर्त्तिर्यस्य स
जीवति” इत्यादिवत् ।

निर्द्देशः

शिशु

हृष्ट

मने

“वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तूतौ वर्णान्तु वाचरे” इत्यमरः ॥१२॥

वाञ्छाला— भौष्मकराजान् यशो यद्विष्णु हृष्टौ वर्ण- (अक्षर) युक्त
श्चिन्, तथापि बहूतर वर्ण- (जाति) समष्टित हृष्ट एव अधिकृत भूमि
नपद्मगत जेर्ष्यावशतइ येन तांशान् कौर्त्तिके मयूद्धेन अपर पात्रे प्रेरण
करिशाश्चिन् ॥१२॥

अन्वयः— शरीरिणां षट् सहभवदूषणानि जितेन्द्रिये यमवति तत्र राजनि
महाज्वरे विकृतिमतः महौषधे विषाणि वा परमगुणान् अजीजनन् ॥१३॥

भौष्मकस्य दूषितकामाद्यभावं दर्शयितुं प्रस्तौति शरीरिणामिति ।
शरीरिणाम्, षट्, सहभवदूषणानि काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्य-
रूपाः सहजा दोषाः, जितेन्द्रिये, यमवति संयमशालिनी, तत्र राजनि
भौष्मके, महाज्वरे, विकृतिमतो विकारिणः रोगिणः, महौषधे महौषध-
घटकानि विषाणि वा विषाणीव, परमगुणान् अतीवोत्कर्षान्
उपकारांश्च, अजीजनन् उत्पादितवन्ति ।

अत्र दूषणानि परमगुणानजीजनन्निति कारणविरुद्धकार्योत्पत्तेः
विषनालद्वारः श्रौतोपमया सङ्घीर्यते ।

অভিযান (৩)
১৯৫০

ন কেবলং কিল কলয়া পৃথক্ পৃথক্
দিগীশ্বরী মিলিতিমুপাগতা মিথঃ ।

অবাতরন্বনিপতে: কলেবরে

শশাস যদৃশ দিশ এক এব স: ॥১৬॥

১৯৫০

এবং সূর্য্যের দীপ্তিও রাতিতে প্রকাশ পায় না ; অতএব কোন পদার্থই যদি
অবিষয়ে প্রবৃত্ত না হয়, তবে এই ভীষ্মকে কোনও দুর্জন কার্য্য প্রবৃত্ত হয়
নাই (ভীষ্মক কোনও দুর্জন কার্য্য করিতেন না) ॥১৫॥

অন্বয়:— দিগীশ্বরী: পৃথক্ পৃথক্ কলয়া কেবলং ন, (অপি তু) মিথঃ কিল
মিলিতি উপাগতা: (সন্ত এব) অবনিপতে: কলেবরে অবাতরন্ । যত্ এক এব স:
দশ দিশ: শশাস ॥১৬॥

রাক্ষসী মছিনানং প্রতিপাদয়তি-নেতি । দিগীশ্বরী ইন্দ্রাদযৌ দিক্‌পালা:
“অষ্টানাং লোকপালানাং মাত্ৰাভিনির্নির্মিতো নৃপ:” ইতি স্মরণাত্, পৃথক্
পৃথক্ কলয়া অংশেন, কেবলং ন, অপি তু, মিথঃ পরস্পরং কিল, মিলিতি
সম্মেলনম্, উপাগতা: প্রাপ্তা: সন্ত এব, অবনিপতে: রাক্ষসী ভীষ্মকস্য,
কলেবরে দেহে, অবাতরন্ অবতৌর্গা: । যদৃশস্মাত্, এক এব, স ভীষ্মক:,
দশ দিশ: শশাস । দিক্‌পালানাং পূর্ণত্বাभावे পূর্ণশাসনং ন সম্ভব-
তীতি भाव: ।

অত্র দিক্‌পালানাং সম্মেলনপূর্বকাবतरणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते-
रतिशयोक्तिरलङ्कार:, छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ॥১৬॥

বাঙ্গালা—ইন্দ্রপ্রভৃতি দিক্‌পালগণ পৃথক্ পৃথক্ অংশেই যে কেবল
ভীষ্মকরাজার শরীরে অবতৌর্গ হইয়াছিলেন, তাহা নহে; কিন্তু তাঁহারা
পরস্পর মিলিত হইয়াই পূর্ণভাবে তাঁহার দেহে অবতৌর্গ হইয়াছিলেন ।
যেহেতু, তিনি একাকীই দশ দিক্‌ শাসন করিতেন ॥১৬॥

प्रथमः सर्गः ।

गिरिगणेश
शनिगणेश

विकर्त्तनो महसि मुखे शशी कृतौ
स मङ्गलो मनसि बुधो गुरुगुणे ।
कविगिरि द्विषति शनिश्च तस्थिवान्
तथाप्यभून्नृपतिरसौ सुदुर्ग्रहः ॥१७॥

इ यदि
उ श्य
किल
व सः
जाः
क्
तं
,
नन्द्योक्ते
रतिशयोक्त्या
च राज्ञो
महःप्रभृतीनां
सातिशयत्वं
व्यच्यत
इत्यमरः ।
तस्थिवान् इति
स्थाधातोः
अभूदिति च
अस्तेरद्यतन्यां
प्रयोगः ॥१७॥
वाङ्माला—
भीष्मकराजान् तेजे सूर्या, मुखे चन्द्र, कार्ष्णे मङ्गल,
शनि बुध, गुणे बृहस्पति, वाको कवि (शुक्र) एवं शक्रवर्गे शनि
अतिदुर्ग्रहः; तथापि सैव राज्ञा अतिदुर्ग्रह (अतिदुर्लभग्रह, अतिदुर्द्वर्ष)

अन्वयः— विकर्त्तनः महसि, शशी मुखे, सः मङ्गलः कृतौ, बुधः मनसि, गुरुः

गुणे कविः गिरि, शनिश्च द्विषति तस्थिवान्, तथापि असौ नृपतिः सुदुर्ग्रहः अभूत् ॥१७॥

तत्र राजनि सप्तानामेव ग्रहाणामधिष्ठानं दुर्द्वर्षत्वञ्च वर्णयति

विकर्त्तन इति । विकर्त्तनः सूर्यः, महसि तेजसि, शशी चन्द्रः, मुखे

चन्द्रे; स प्रसिद्धो मङ्गलः, कृतौ क्रियामात्रे; बुधः, मनसि; गुरु-

गुणेषु चरति; गुणे दयादाक्षिण्यादौ; कविः शुक्रो वर्णयिता च, गिरि

नाम्ने, शनिः द्विषति शत्रौ च, तस्थिवान् तस्थौ । तथापि असौ नृपति-

भूत्सकः, सुदुर्ग्रहाः अतीवदुष्प्रापा ग्रहा यत्र स इति विरोधः, अतीव-

दुर्द्वर्ष इति तत्समाधानम् । अभूत् ।

अत्रापि विकर्त्तनादीनां महःप्रभृतिषु स्थितत्वासम्बन्धेऽपि तत्-

सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः, विरोधाभासश्चेत्युभयोर्मिथो निरपेक्षतया

नन्द्योः । अतिशयोक्त्या च राज्ञो महःप्रभृतीनां सातिशयत्वं व्यच्यत

इत्यमरः । तस्थिवान् इति स्थाधातोः

अभूदिति च अस्तेरद्यतन्यां प्रयोगः ॥१७॥

वाङ्माला—भीष्मकराजान् तेजे सूर्या, मुखे चन्द्र, कार्ष्णे मङ्गल,

शनि बुध, गुणे बृहस्पति, वाको कवि (शुक्र) एवं शक्रवर्गे शनि

अतिदुर्ग्रहः; तथापि सैव राज्ञा अतिदुर्ग्रह (अतिदुर्लभग्रह, अतिदुर्द्वर्ष)

इति ॥१७॥

अनुपम
पुत्रोत्पत्ति

जजन्ति चेन्नहि जलजं जले जले
न चेत् क्षितौ फलति फलं वने वने ।
नृपोक्षितो न खलु तदा तदात्मनि
मदो मनागपि धनसम्भवोऽभवत् ॥१८॥
भवेज्जले ज्वलनभवापि तप्तता
सुरार्पणात् पुनरनलेऽपि शीतता ।
अभून्नृपे सति च विकारकारणे
दृढाशये नहि विकृतिः कियत्यपि ॥१९॥

अन्वयः—क्षितौ जलजं चेत् जले जले नहि जजन्ति, फलं (च) चेत् वने वने
न फलति, तदा धनसम्भवः नृपोक्षितः मनाक् अपि मदः तदात्मनि न खलु अभवत् ॥१८॥

राज्ञो धनसत्तता नासीदित्याह जजन्तीति । क्षितौ पृथिव्याम्,
जलजं पद्मञ्चेत्, जले जले प्रतिजलम्, नहि जजन्ति न जायते;
फलञ्चेत्, वने वने प्रतिवनम्, न फलति तरुनीत्पादयति स्वयं नोत्-
पद्यते वा, तदा, धनात् सम्भवतीति धनसम्भवः, नृपोक्षितः राजयोग्यः,
मनाक् अल्पोऽपि मदः सत्तता, तस्य भीष्मकस्य आत्मनि क्षित्ते न खलु
अभवत् । जलवने पद्मफलयोरिव धनं न सत्तताया नियतं कारणासिति
भावः ।

अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः पूर्ववदनुप्रासाभ्यां संसृज्यते ।

“क्षिप्रिदीपन्मनागल्पे” इत्यमरः । जजन्तीति “जन जनने” इत्यस्य
वर्त्तमानातिविभक्तौ जुहोत्यादित्वाद्द्विवचने रूपम् ॥१८॥

वाङ्माला—पृथिवीते प्रेतोक जले यदि पद्म ना जन्ने, प्रेतोक
वने यदि फल उऽपन्न ना ह्य, ताहा इहेने राजार योग्य धनसञ्जुत अन्न
मत्ततां भौमकराजार चिष्टे उऽपन्न ह्य नाई ॥१८॥

महीपतौ मनुमनुसृत्य शासति ^{आप्तुं ननु नटे १३}
 प्रजां नहि क्वचिदपि दुःखमसृशत् ।
 विरोचने सति हि चकासति प्रगे — ^{प्रजापति}
 करोति नो जननयनावृतिं तमः ॥२०॥

अन्वयः—जले अपि ज्वलनभवा तप्तता भवेत्, पुनः अनले अपि सुरार्पणात् शीतता भवेत् । (किन्तु) दृढाशये नृपे विकारकारणे सति च कियती अपि विकृतिः नहि अभूत् ॥१९॥
 राज्ञश्चित्तविकारनिबन्धनं विचारवैरूप्यं नासीदित्याह भवेदिति ।
 नियतशैत्यगुणे जलेऽपि ज्वलनादग्नेर्भवतीति ज्वलनभवा अग्निसन्ताप-
 निबन्धना तप्तता सन्तापो भवेत् ; पुनः अनले अग्नावपि सुराया मद्य-
 विशेषस्य अर्पणात् निक्षेपात्, शीतता शैत्यगुणो भवेत् ; किन्तु दृढाशये
 अविचलितचित्तवृत्तौ नृपे भौषके, विकारकारणे सति च, कियती अपि
 विकृतिर्विकारः विकारनिबन्धनं विचारवैरूप्यमित्यर्थः, नहि अभूत् ।

अत्र वैधर्म्या दृष्टान्तोऽलङ्कारः, कारणे सत्यपि कार्यानुत्पत्ते-
 र्निषेधोक्तिश्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करश्च कानुप्रासेन संसृज्यते ॥१९॥

वाङ्माला—अग्निमलापनिबन्धनं जलेऽपि ज्वलनात् इत्येवमत्र अत्र विशेष-
 निबन्धनं करिने अग्नितेऽपि शीतनता इत्येवमत्र अत्र विशेष-
 निबन्धनं नृपे चित्तं भौषकक्राज्ज्वलने अत्र विकारो इत्येवमत्र अत्र विशेष-
 निबन्धनं ॥१९॥

अन्वयः—महीपतौ मनुं अनुसृत्य शासति (सति) दुःखं क्वचिदपि प्रजां नहि
 असृशत् । हि प्रगे विरोचने चकासति सति तमः जननयनावृतिं नो करोति ॥२०॥

राज्ञः सुशासनमाह महीति । महीपतौ भौषके, मनुं मानवं
 चक्रमास्वम्, अनुसृत्य शासति राज्ये शासनं कुर्वति सति, दुःखं कर्तृ,
 क्वचित् कदाचिदपि, प्रजां जनम्, नहि असृशत् लेशतोऽपि न खलु
 समदन्नात् ; राज्ञः सुशासनगुणादेव तस्करादिनिबन्धनसर्वदुःखनिवृत्ते-

परिष्कार

तमःक्रमो निशि, चलता लताततौ, - मत्तमम् १२

म. ११

दिवसः
६४३७
२७७०
१७४०

— दिवोष्णता, शशिनि कलङ्ककालिमा ।,

— कलियुगे, वचसि विभक्तियोजनं,

तदाभवद्वपुषि च शक्तिधारणम् ॥२१॥

रिति भावः । हि तथाहि, प्रगे प्रभाते काले, विरोचने सूर्यो, चकासति प्रकाशमाने सति, तमः अन्धकारः, जनानां नयनावृतिं चक्षुरावरणं न करोति ।

अत्र साधर्म्यात् दृष्टान्तोऽलङ्कारश्चे कानुप्रासश्चेत्युभयोः संसृष्टिः ।

“प्रजा स्यात् सन्ततौ जने” इति “प्रगे प्रातः” इति चामरः ॥२०॥

वाञ्छाला— भौशकराजा मरुप्रणीत धर्मशास्त्र अनुसारं राज्या शासन करिते थाकिले, कथनं कोन दुःख आगिया प्रजागणके स्पर्श करित ना । कारण, प्रभातकाले सूर्य उदित श्हेले, अन्धकार लोकेर नयन आवृत करे ना ॥२०॥

अन्वयः— तदा तमःक्रमः निशि, चलता लताततौ, उष्णता दिवा, कलङ्क-कालिमा शशिनि, कलिः युगे, विभक्तियोजनं वचसि, शक्तिधारणञ्च वपुषि अभवत् ॥२१॥

तदानीन्तनलोकानां प्रायेण दोषाभावं सूचयति तम इति । तदा भौष्मकशासनकाले, तमःक्रमः अन्धकारपरम्परा, निशि रात्रौ, न पुनः-स्तमःक्रमस्तमोगुणनिबन्धनाज्ञानपरम्परा लोकसमाजे । चलता चञ्चलता, लताततौ वल्लीसमूहे ; न पुनश्चलता चित्तचाञ्चल्यं स्त्रीजातौ । उष्णता, दिवा सौरकिरणावच्छिन्नकाले ; न तु उष्णता कोपसन्तापो जनसमाजे । कलङ्ककालिमा शशचिङ्गकाष्णाम्, शशिनि चन्द्रे ; न पुनरपवादमालिन्यं लोकचरिते । कलिः अन्तिमयुगम्, युगे सत्यादियुगपर्याये, न पुनः कलिः कलहो लोकसमाजे । विभक्तियोजनं सुप्रतिष्-प्रयोगः, वचसि वाक्ये ; न तु विभक्तियोजनं विभागसम्पादनं भ्रातादौ । शक्तिधारणं

প্রথম: সর্গ: ।

অহর্পতে রহনি করৈ: প্রফুল্লতি
 সরোজিনী নিশি চ পুনর্নিমীলতি ।
 মহীপতেজ গতি করৈস্তদাতনী
 প্রজাভজত্ সততমতী বফুল্লতাম্ ॥২২॥

ক্ৰমাশ্রয়ণে, বপুশি শরীরে; ন তু শক্তিধারণ্য শক্তি নাম কাঙ্ক্ষগ্রহণ্য
 বিবদমান জনেষু ভবত; সর্বত্র রাজশ্চেষ্টাবৈচিত্র্যাদিতি ভাব: ।

অত্র প্রদর্শিতরীত্যা কথিতান্যবস্তুব্যপোছনাৎ শ্লেষসঙ্ঘীর্ণা অর্থী
 পরি সংখ্যালঙ্কারশ্চে কানুপ্রাসাভ্যাং সংসৃজ্যতে ।

“কলঙ্কোঃ পদাভ্যোঃ” ইত্যমরঃ, “কলি: স্যাৎ কলহে শুরে
 কলিরন্তযুগে যুধি” ইতি বিশ্ব: ॥২১॥

বাক্সালা—ভীষ্মকরাজার শাসনসময়ে রাজিতে তমঃক্রম (অন্ধকার
 ক্রম) থাকিত, কিন্তু লোকসমাজে তমঃক্রম (অজ্ঞানপরম্পরা) থাকিত
 না; নতাসমূহে চঞ্চলতা ছিল, কিন্তু স্বীজাতিতে চঞ্চলতা ছিল না;
 মনের বেলায় উষ্ণতা (গরম) হইত, কিন্তু লোকসমাজে উষ্ণতা
 (ক্রোধসত্তাপ) হইত না; চন্দ্রে কলঙ্ককালিমা (শশচিহ্নের কৃষ্ণবর্ণ) ছিল,
 কিন্তু লোকচরিত্রে কলঙ্ককালিমা (অপবাদমালিণ) ছিল না; যুগপর্যায়
 কলি (শেষযুগ) ছিল, কিন্তু লোকসমাজে কলি (কলহ) ছিল না; বাক্যে
 বিভক্তিযোজন (সুপ্ ও তিঙ্ বিভক্তির প্রয়োগ) হইত, কিন্তু ভ্রাতৃ-
 প্রেমের মধ্যে বিভক্তিযোজন (বিভাগ করা) হইত না এবং মানুষ
 ক্ষত্রে শক্তি ধারণ (বল ধারণ) করিত, কিন্তু বিবাদের সময় শক্তি ধারণ
 (শক্তি নামক অস্ত্র গ্রহণ) করিত না ॥২১॥

অন্বয়:—সরোজিনী অহনি অহর্পতে: করৈ: প্রফুল্লতি, পুন: নিশি চ নিমীলতি ।

(কিন্তু) তদাতনী প্রজা জগতি মহীপতে: করৈ: সতত' (এব) অতীবফুল্লতাং ভজত্ ॥২২॥

ভীষ্মকপ্রজাসু নিত্যমেব সন্তোষ আশীদিত্যাচ্চ অহর্পতেরिति ।

नृपो मनोर्वचनमृते न कर्मकृत्
 जनः पुनर्नृपवचनं विना च न ।
 जनं जहत्यरमत नो रमापि सा
 रमां त्यजद्भवनमभूत् किञ्चन ॥२३॥

सरोजिनी पद्मिनी, अहनि दिवसे, अहर्षतेः सूर्यस्य, करैः किरणैः प्रफुल्लति विकसति हृष्यति च ; पुनर्निशि रात्रौ च निमीलति सङ्घुचति विषीदति च । किन्तु तदातनी भोष्कसमकालीना, प्रजा जनः, जगति, महीपतेः भोष्कस्य, करैः राजग्राह्यधनांशैः, सततमेव अतीव-फुल्लतां नितान्तमेव विकासं हर्षञ्च, अभजत् प्राप्नोत् ; अधिकतद्ग्रहणा-भावादिति भावः ।

अत्र सूर्यापेक्षया भोष्कस्याधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकोऽलङ्कारः ॥२२॥

वाङ्माला—पद्मिनी दिनेर बेलाय शूर्येण किरणे प्रफुल्ल (विकसित) ह्य, आवार रात्रिते मङ्कुचित हईया याय ; किञ्च तत्कालेन प्रजा, भोष्क-राजार करग्रहणेन बावश्याय मर्कदाई अताञ्च प्रफुल्ल थाकित ॥२२॥

अन्वयः—नृपः मनोः वचनं ऋते कर्मकृत् न अभूत्, पुनः जनश्च नृपवचनं विना कर्मकृत् न अभूत्, सा रमा अपि जनं जहती न अरमत, किञ्चन भवनं रमां त्यजत् न अभूत् ॥२३॥

भोष्कराच्च स्य सर्वमङ्गलास्पदतां प्रतिपादयति नृप इति । नृपो भोष्कः, मनोः मनुप्रभृतिधर्मशास्त्रकारगणस्य, वचनम् ऋते विना, कर्मकृत् न अभूत् किमपि कार्यं नाकार्षीदित्यर्थः । पुनर्जनश्च नृप-वचनं विना कर्मकृत् न अभूत् । सा प्रसिद्धा, रमा लक्ष्मीरपि, जनं भोष्कराज्यस्थलोकम्, जहती त्यजन्ती, न अरमत अन्यत्रानन्दं नान्वभवत् । किञ्चन किञ्चिदपि, भवनं गृहम्, कर्तृ, रमां लक्ष्मीम्, त्यजत् न अभूत् ।

प्रथमः सर्गः ।

विरूपता वियति विदूनता दिने
विलोडनात् कलुषितता जलाशये ।
पथश्चुतिर्जलधरवृष्टसम्बरे
विशीर्णतावसदपि पापतापयोः ॥२४॥

रसोः
वति
नः,
व-
A-
न ॥२०॥

अहतीति "श्रीहाक् त्यागे" इति हाधातोः शन्त्ङ्प्रत्यये रूपम् ॥२३॥
वाङ्माला -- तीक्ष्णकराजा मनु प्रभृति धर्मशास्त्रकारणेर वाक्यं वातीत
कोन कार्य करितेन ना ; आबार प्रजाराओ ताहार उपदेशे भिन्न कोन
कर्म करित ना, लक्ष्मी सेई प्रजागणके परित्याग करिया अत्र आनन्द
करितेन ना एवमेते राजे कोन गृहई लक्ष्मीशूत्रे छिन

अन्वयः—विरूपता वियति, विदूनता दिने, विलोडनात् कलुषितता जलाशये,

पथश्चुतिः जलधरवृष्टसम्बरे, विशीर्णता अपि पापतापयोः अवसत् ॥२४॥

मीषकप्रजानां सौन्दर्यादिसम्पदमाह विरूपतेति । विरूपता रूप-
मूचता, वियति आकाश एवामूर्त्तत्वात् ; न पुनर्मानुषे विरूपता कुत-
सितत्वम् ; विदूनता सन्तापः, दिने सूर्यकिरणप्रभावाद्दिवस एव ; न
इन्मानुषचित्ते विदूनता शोकादिसन्तापः । विलोडनात् अवघट्टनात्,
कलुषितता आविलता, जलाशये पुष्करिण्यादादेव, न तु लोकसमाजे
कलुषितता पापम् । पथो मार्गात्, चतिर्भ्रंशः, जलधरवृष्टसम्बरे
नेवोत्सृष्टजल एव ; न तु लोकसमाजे पथश्चुतिः सदाचारादुभ्रंशः ।
विशीर्णतापि क्षीणतापि, पापतापयोरेव ; न तु धर्मसुखयोः अवसत् ।

अत्रापि पूर्ववदार्थी परिसंख्यालङ्कारः, अवसदित्येकया क्रियया
विरूपतादीनां कर्तृतयाभिसम्बन्धात् लुब्धयोगिता चेत्येतयोरङ्गाङ्गि-
त्वात् सङ्घः, सोऽपि पुनर्वचनानुप्रासच्छेकानुप्रासाभ्यां संसृज्यते ।

अवास्थित प्रतिकुसुमं मधुव्रतः
 शरासने स्फुटकुसुमं स्मरस्य च ।
 स्मरः पुनर्नवनवयौवने नृणां
 शतावधौ वयसि च यौवनं तदा ॥२५॥

“नीरक्षीराम्बुसम्बरम्” इत्यमरः । विदूनतेति “दूड् परितापे” इति
 विपूर्वकस्य दूधातोः क्तप्रत्यये “ल्लाद्योदनबन्धाच्चे”ति तकारस्य नकारः ॥२४॥

वाञ्छाला - आकाशे विक्रपता (रूपहीनता) छिन्न, किञ्च मानुषेण
 विक्रपता (सौन्दर्यहीनता) छिन्न ना । आलोडननिबन्धन जलाशये
 क्लृप्तता (आविन्नता) इहेत, किञ्च उपलब्ध करिनेण मनुष्यसमाजे
 क्लृप्तता (पापाचरण) इहेत ना । मेघेण जलै पथ इहेते विद्युत्
 इहेत, किञ्च मानुष पथ (मदाचार) इहेते विद्युत् इहेत ना एवम पाप ऽ
 मन्तापेई क्षोणता थाकित ; किञ्च धर्मं ऽ पुणो क्षोणता थाकित ना ॥२४॥

अन्वयः—तदा मधुव्रतः प्रतिकुसुमं स्फुटकुसुमञ्च स्मरस्य शरासने, स्मरः पुनः
 नृणां नवनवयौवने. यौवनञ्च शतावधौ वयसि अवास्थित ॥२५॥

तदानीन्तनलोकानां दीर्घजीवनवर्णनेन राजवर्णनमुपसंहरति
 अवास्थितेति । तदा भौषकशासनसमये, मधुव्रतो अमरः, प्रतिकुसुमं
 प्रतिविकशितपुष्पे अवास्थित, स्फुटकुसुमं विकशितपुष्पञ्च, स्मरस्य काम-
 देवस्य, शरासने धनुषि, अवास्थित । स्मरः स कामः पुनः, नृणां
 नराणाम्, नवनवयौवने अवास्थित, यौवनञ्च, शतावधौ शतवर्षपर्यन्ते,
 वयसि अवास्थित ।

अत्रापि अवास्थितेत्येकया क्रियया मधुव्रतादीनां कर्तृतयान्वयात्
 तुल्ययोगितालङ्कारः ।

अवास्थितेति स्थाधातोः “समवप्रविभ्यः” इति रुचादित्वादद्यतन्या

नयादृते कियदयनं बभूव नो
 प्रजान्तरे न च विनयं विना प्रथा ।
 रणाङ्गने न न भवने गदाश्रयः
 सदागमादभवदलं मुदागमः ॥२७॥

अन्वयः—नयात् ऋते कियत् अपि अधनं नो बभूव, प्रजान्तरे च विनयं विना प्रथा न बभूव । गदाश्रयः रणाङ्गने न बभूव, भवने (च) न बभूव, सदागमात् अलं मुदागमः अभवत् ॥२७॥

तदानीन्तनीं लोकानामवस्थामाह भयादिति । नयात् नीतेः, ऋते विना कियत् किञ्चिदपि अयनं पन्था नो बभूव, प्रजानां जनानाम् अन्तरे मध्ये च विनयं विना प्रथा व्यवहारो रीतिः न बभूव । गदाश्रयः गदाधारणं रणाङ्गने न बभूव रणस्थैवाभावात्, भवने गृहे च गदानां रोगाणाम् आश्रयः अवस्थितिनं बभूव, सर्व्वप्रामेव स्वास्थ्यनियमानुवर्त्तित्वा-दित्याश्रयः । सतां सज्जनानाम् आगमात् गृहे उपस्थितः अलं पर्याप्त एव मुदागमः आनन्दोत्पत्तिरभवत् ।

अत्र बभूवेत्येकया क्रियया बहूनां कर्त्तृतयाभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिता-लङ्कारः, गदाश्रय इति श्लेषेण वृत्त्यनुप्रासच्छेकानुप्रासाभ्याञ्च संसृज्यते ।

“अयनं वर्त्ममार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः” इति “रोगव्याधि-गदाऽमयाः” इति चामरः ॥२७॥

वाङ्माला—भीष्मकराजार् शासनकाले नीतिपथव्यतीत मानुषेर अत्र कोन पथ हिल ना, प्रजादेर मध्ये सविनय व्यवहार भिर अत्र कोन व्यवहारेर रीति हिल ना, सम्राट्ने गदा धारणु हईत ना किंवा गृहेश्वर गृहे कोन रोगेर आविर्भावु हईत ना एवं सर्व्वत्रै सज्जेनेर उपस्थिति-निवर्त्तन लोकेर प्रचुर आनन्दई जन्मित ॥२७॥

प्रथमः सर्गः ।

इतीदृशैरखिलसुखैरखण्डितैः
 धरेशितुर्भुवनतले बभूव सा ।
 खलत्तुला किल नगरी गरीयसी
 ध्रुवे भवेत् क्व न सति कारणे क्रिया ॥२८॥
 स यौवने निरविशदेकदोर्वरां
 वसुन्धरां विदुषितरां बधूमपि ।
 तदादिमानवरतयोग्यलालनात्
 प्रजावती भवतितरां स्म नापरा ॥२९॥

नाम अन्वयः—धरेशितुः सा गरीयसी नगरी इति ईदृशैः अखण्डितैः अखिलसुखैः

श्रयः धरेण स्वलत्तुला बभूव किल । कारणे ध्रुवे सति क्व क्रिया न भवेत् ॥२८॥

नां विदर्भराजधान्याः प्राधान्यमाह—इतीति । धरेशितुर्भूमिपते-

रा- शौचकस्य, सा गरीयसी सर्वगौरवास्यदोभूता, नगरी राजधानी, इति

प्र- इत्यन्तं यावत् उक्तैः, ईदृशैः, अखण्डितैः पूर्णैः, अखिलसुखैः, भुवन-

तले, खलन्ती चवमाना तुला औपम्यं यस्याः सा निरुपमेत्यर्थः बभूव ।

निरुपमेत्येतिह्ये । कारणे ध्रुवे नियते सति, क्व कस्मिन् स्थाने क्रिया

जाये न भवेत् अपि तु सर्वत्रैव भवेदित्यर्थः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, पूर्ववदनु-
 प्रासाभ्यां संसृज्यते ॥२८॥

वाङ्मना—भीष्मकराज्यार मेहे गौरवित नगरी एतेकरुप मरुप्रकार
 इतिपूर्ण सुखे जगतेर मध्ये निरुपमा इहेयाहिन । नियत कारण थाकिले
 कोरुय क्रिया ना ह्य ? ॥२८॥

अन्वयः—सः यौवने एकदा उर्वरां वसुन्धरां विदुषितरां बधूं अपि निरविशत् ।

इदिना अनवरतयोग्यलालनात् प्रजावती भवतितरां स्म अपरा न ॥२९॥

निशासमा प्रहरसमान् प्रसूय सा
 महोपतेरथ सुप्रमान् सुतान् प्रिया ।
 उषासमामधृत सुतां निजान्तरे
 शुभाद्विधेर्विशदरुचीविरोचिनो ॥३०॥

स इति । स भौषकः, यौवने काले एकदा उर्वरां सर्वशस्याख्यां वसुन्धरां भूमिम्, विदुषितरां विशेषेण विदुषीं बधूमपि भार्याञ्च निरविशत् भुक्तवान् । तदादिमा तयोः प्रथमा वसुन्धरा अनवरतं योग्यं यत् लालनम् आदरेण पालनं तस्मात्, प्रजावती प्रशस्तजनशालिनी, भवतितरां प्रकर्षेण भवति स्म, अपरा बधूस्तु प्रजावती सन्तानवती न भवतितरां स्म ।

अत्र निरविशदित्येकया क्रियया बधूवसुन्धरयोः कर्मतयान्वयात् तुल्ययोगितालङ्कारः, प्रजावतीति श्लेषेण वृत्त्यनुप्रासेन च संसृज्यते ।

“निर्वेशो भृतिभोगयोः” इति “प्रजा स्यात् सन्ततौ जने” इति चामरः । प्रकर्षेण विदुषीति विदुषितरा “याकारौ स्त्रीकृतौ ऋस्वोः क्वचित्” इति स्त्रीकारस्य ऋस्वत्वम् । प्रजावतीति एकत्र प्रशंसायाम् अन्यत्र च संसृजे वन्तुप्रत्ययः । भवतितरामिति “आख्यातकिमेकारान्त—” इत्यादिना तरांप्रत्ययः ॥२९॥

वाङ्मना—भौषकराजा यौवनकाले एक समयेऽहं सर्वशस्तशालिनी पृथिवी एवं विशेष विदुषी भार्या-भोग करितेन; किञ्च ताहादरेण मध्ये प्रथमा (पृथिवी) मरुदा उपयुक्तभावे पालन कराय प्रजावती (प्रशस्त प्रजायुक्त) इहैशाहिन, किञ्च द्वितीया (भार्या) प्रजावती (सन्तानशालिनी) इन नाई ॥२९॥

अन्वयः—अथ विशदरुचीविरोचिनी निशासमा सा महोपतेः प्रिया शुभात् विधेः प्रहरसमान् सुप्रमान् सुतान् प्रसूय निजान्तरे उषासमां सुतां अधृत ॥३०॥

प्रथमः सर्गः ।

सितद्युतिः शिशुशशिचन्द्रिकान्तरा
नमःप्रभा प्रविरलतारकेव सा ।
विलोकयन्मनुजमनोविनोदिनी
सुतोदरा परिमितभूषणा बभौ ॥३१॥

विशस्याख्या काले रात्रः सन्तानोत्पत्तिमाह निशेति । अथ अनन्तरम्,
भार्याश्च निम्नलगौरकान्त्या विशेषेण रोचते शोभत इति विशदरुची-
तं योग्यं निशेति, अन्यत्र तु विशदरुच्या चन्द्रस्य शुभप्रभया विरोचत इति सा,
पालिनी, निशेत्तमा रात्रितुल्या, सा, महौपतेर्भौषकस्य, प्रिया महिषी, शुभात्
नवती न निशेत्तमात्, विधेदैवात्, प्रहरसमान्, सुषमान् सुन्दरान् सव्वथा
परिमाणांश्च, सुतान् पुत्रान् प्रसूय, निजान्तरे स्वकौयोदरे आत्मनः
नवयात् निशेत्तमात्, उषासमाम् उषायास्तुल्याम्, सुतां तनयाम्, अष्टत दृत्वती ।

। स्वार्थो पूर्वोपमालङ्कारः, वृत्त्यनुप्रासश्चे कानुप्रासश्चेति संसृष्टिः ।

मरः । "देवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः" इत्यमरः ॥३०॥

चेत्" रात्राना—तदनन्तरं निम्नल गौरवर्णशोभिता, शुरुपक्षरात्रितुल्या
त्र च निशेत्तमात् चारि अत्रैव चात्र चारिणी पूज्यं प्रभव करिष्या अत्र उषात्र चात्र
—" अत्रैव चारिणी धारण करिलेन ॥३०॥

अन्वयः—सुतोदरा सितद्युतिः परिमितभूषणा च सा शिशुचन्द्रिकान्तरा प्रविरल-
गी निशेत्तमा इव विलोकयन्मनुजमनोविनोदिनी (सती) बभौ ॥३१॥

। तदानौन्तर्नी महिष्या अवस्थामाह त्रिभिः । सितेति । सुता तनया
दृष्टे वस्याः सा, सितद्युतिर्निम्नलकान्तिः, परिमितमल्पं भूषणं यस्याः
सा, साःभौषकमहिषी, शिशुचन्द्रिका नवच्योत्स्रा अन्तरे यस्याः सा,
प्रविरल अत्यल्पाः तारकाः नक्षत्राणि यस्याः सा, नमःप्रभा आकाश-
कान्तिरिव, विलोकयतां निरीक्षमाणानां मनुजानां मनो विनोदयति
नवच्यतीति सा तादृशी सती बभौ ।

दधाति या धरणिमिमां सदैव सा
 स्वयं हि यज्जठरमविन्ददिन्दिरा ।
 पदे पदे खलितपदालसा च सा
 नृपाङ्गना न गुरुतराभवत् कथम् ॥३२॥

अत्र श्रौतोपमालङ्कारश्चे कानुप्रासेन संसृज्यते ॥३१॥

वाङ्मना—गर्भे कणाधारिणी, निर्गुणकालि ७ अन्नभूषणा भौशिक
 महिषी, नबोदित ज्योत्स्नायुक्ता अत्यन्ननक्षत्रसमन्विता आकाशप्रभा
 न्नाय दर्शनकारी लोकदिगेर चित्तविनोदन करिते थाकिया शोभ
 पाईतेन ॥३१॥

अन्वयः—या सदा एव इमां धरणिं दधाति, सा इन्दिरा स्वयं हि यज्जठर
 मविन्दत्, सा नृपाङ्गना पदे पदे खलितपदा अलसा गुरुतरा च कथं न अभवत् ॥३२॥

दधातीति । या सदैव इमां धरणिं पृथिवीं दधाति पुष्पाति धरति
 च ; सा इन्दिरा लक्ष्मीः, स्वयं हि आत्मनैव, यस्याः जठरमुदरम्,
 अविन्दत् अलभत ; सा नृपाङ्गना भीष्मकमहिषी, पदे पदे प्रतिपदक्षेपे,
 खलितपदा अपसरच्चरणा, अलसा, गुरुतरा अतीवभारवती सम्माना-
 स्यदीभूता च कथं न अभवत् अपि त्वभवदेव ।

अत्र पालनधारणयोर्भारवत्सम्मानितयोश्च भेदेऽपि श्लेषेणाभेदाध्य-
 वशायादतिशयोक्तिः खलितपदत्वं गुरुतरत्वञ्च प्रति पूर्ववाक्यार्थो
 हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गज्ञानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ; सोऽपि
 च हत्यनुप्रासच्छे कानुप्रासाभ्यां संसृज्यते ।

“डु धाञ् मृञ् धारणपोषणयोः” इति गणपाठात् धाधातीरुक्तो-
 भयार्थत्वं प्रतिपत्तव्यम् ॥३२॥

वाङ्मना—विनि मर्कदाई एहे पृथिवी धारण करितेछेन, सेई लक्ष्मी
 यैशर उदरे अवधान करितेछिलेन ; सेई राजमहिषीर प्रत्येक

नृपप्रिया वपुरपुषन्मनोहरं
दिने दिने किल कमलालयाश्रितम् ।
प्रदीपभृत् सुविमलकाचमोचिका
तनोत्यलं रुचिररुचिं हि सर्वतः ॥३३॥
दिने दिने नृपवनितातनुश्रिया
नृपस्य च प्रमदविशेषधारया ।
प्रजागणोन्नतिसुखशान्तिसम्पदा
सखीमुदा सह च स गर्भं ऐधत ॥३४॥

नृपप्रिया वपुरपुषन्मनोहरं केन नां हरेवे एव त्रिनि अनमा उ भाराक्राञ्छा केन नां
३३॥

अवयवः—नृपप्रिया कमलालयाश्रितं दिने दिने मनोहरं वपुः किल अपुषत् ।

प्रदीपभृत् सुविमलकाचमोचिका हि सर्वतः अलं रुचिररुचिं तनोति ॥३३॥

व्येति । नृपप्रिया राजमहिषी, कमलालयया गर्भरूपया लक्ष्मी-
देव्या आश्रितम्, अतएव दिने दिने मनोहरम्, अधिकाधिकसौन्दर्य-
लाभम्, वपुः शरीरम्, किल, अपुषत् आधारयत् । प्रदीपं विभर्त्तीति
प्रदीपभृत् अभ्यन्तरे दीपशिखाधारिणी सुविमला चासौ काचमोचिका
नेत्राकारा काचनिर्मिताघटौ चेति सुविमलकाचमोचिका, सर्वतः
स्वन्तात्, अलम् अत्यर्थम्, रुचिररुचिं सुन्दरप्रभां तनोति विस्तारयति ।

अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः, पूर्ववदनुप्रासौ चेति संसृष्टिः ॥३३॥

वाङ्मना—राजमहिषी स्वयं लक्ष्मीदेवीकर्तृक अधिष्ठित बनिशा
अतिदिन अधिक सौन्दर्यसम्पन्न शरीर धारण करिते लागिलेन ।
प्रदीपप्रदीपयुक्त निर्मल काचमोचा (काचेर डूम) सकल दिकेई अत्यन्त
सुन्दर प्रभा विस्तार करिया थाके ॥३३॥

वयस्यया कृतवरिवस्यया चिरं
 महीभृता प्रणयभृता च सम्भृताः ।
 मदप्रदा बहुविधदोहदाः सदा
 तदन्तिकं स्व परिहरन्ति नैप्सिताः ॥३५॥

अन्वयः—सः गर्भः नृपवनितातनुश्रिया नृपस्य च प्रमदविशेषधारया प्रजागणीव्रति-
 सुख-शान्ति-सम्पदा सखीमुदा च सह दिने दिने ऐधत ॥३४॥

गर्भवृद्धिमाह दिन इति । स गर्भः, नृपवनिताया राजमहिष्याः,
 तनुश्रिया देहकान्त्या, नृपस्य भौषकस्य च, प्रमदविशेषस्य आनन्दाति-
 रेकस्य धारया प्रवाहेण, प्रजागणस्य उन्नतिसुखशान्तिभिर्युक्ता सम्पत्
 उन्नतिसुखशान्तिसम्पत् तथा मध्यपदलोपो समासः । सखीनां मुदा
 हर्षेण च सह दिने दिने ऐधत अवर्द्धत गर्भस्य लक्ष्मीरूपत्वादित्याशयः ।

अत्र सहोक्तिरलङ्कारो वृत्त्यनुप्रासश्चेत्यनयोः संसृष्टिः ॥३४॥

वाञ्छाना—राजमहिषीर देहकान्ति, राजार अतिरिक्त आनन्दप्रवाह,
 प्रजागणेर उन्नति, सुख, शान्ति उ सम्पत् एव गणीगणेर आमोदर महित
 सैरे गर्भटी दिने दिने रुक्मि पाईते नागिन ॥३४॥

अन्वयः—चिरं कृतवरिवस्यया वयस्यया प्रणयभृता महीभृता च सम्भृताः
 मदप्रदाः ईप्सिताः बहुविधदोहदाः सदा तदन्तिकं न परिहरन्ति स्म ॥३५॥

तदानीं महिष्या अभिलाषपूरणमाह वयस्ययेति । चिरं सर्वदा,
 कृता वरिवस्या परिचर्या यया तथा वयस्यया सख्या प्रणयभृता तत्प्रेम-
 शालिना महीभृता राज्ञा च, सम्भृताः संगृहीताः, मदप्रदाः आनन्द-
 दायिनः, ईप्सिताः अभौष्टाः, बहुविधदोहदाः नानाप्रकारवस्तूनि, सदा
 तस्याः महिष्याः अन्तिकं न परिहरन्ति स्म न तत्यजुः, अपि तु सर्वदैव
 तत्रासन्नित्यर्थः ।

प्रथमः सर्गः ।

न केवलं नृपनगरे जनेप्सिता
हरिप्रिया चिरमचलाऽभवत् स्वयम् ।
श्रितोदरा समुपचिताकृतिः क्रमात्
भृशाचलामपि जननीमज्जीजनत् ॥३६॥

योत्रति
इत्ये कया क्रियया वयस्यामहौभृतीः कर्तृतयान्वयात्
कानुप्रासश्च्यनुप्रासौ चेति संसृष्टिः ।

इत्याः
इति रमसः, स च गर्भकालेऽभौष्टः पदार्थः ॥३५॥
“दोहदः” इति रमसः, स च गर्भकालेऽभौष्टः पदार्थः ॥३५॥

इति-
स्मत्
सुदा
।
सर्वज्ञा—सर्वज्ञा उक्षाकात्रिणी मथी एवम् प्रणयशाली चरुं राज्ञी
कृति-
स्मत्
सुदा
।
सर्वज्ञा—सर्वज्ञा उक्षाकात्रिणी मथी एवम् प्रणयशाली चरुं राज्ञी
कृति-
स्मत्
सुदा
।
सर्वज्ञा—सर्वज्ञा उक्षाकात्रिणी मथी एवम् प्रणयशाली चरुं राज्ञी
कृति-
स्मत्
सुदा
।

इति-
स्मत्
सुदा
।
सर्वज्ञा—सर्वज्ञा उक्षाकात्रिणी मथी एवम् प्रणयशाली चरुं राज्ञी
कृति-
स्मत्
सुदा
।
सर्वज्ञा—सर्वज्ञा उक्षाकात्रिणी मथी एवम् प्रणयशाली चरुं राज्ञी
कृति-
स्मत्
सुदा
।

इति-
स्मत्
सुदा
।
सर्वज्ञा—सर्वज्ञा उक्षाकात्रिणी मथी एवम् प्रणयशाली चरुं राज्ञी
कृति-
स्मत्
सुदा
।
सर्वज्ञा—सर्वज्ञा उक्षाकात्रिणी मथी एवम् प्रणयशाली चरुं राज्ञी
कृति-
स्मत्
सुदा
।

इति-
स्मत्
सुदा
।
सर्वज्ञा—सर्वज्ञा उक्षाकात्रिणी मथी एवम् प्रणयशाली चरुं राज्ञी
कृति-
स्मत्
सुदा
।
सर्वज्ञा—सर्वज्ञा उक्षाकात्रिणी मथी एवम् प्रणयशाली चरुं राज्ञी
कृति-
स्मत्
सुदा
।

इति-
स्मत्
सुदा
।
सर्वज्ञा—सर्वज्ञा उक्षाकात्रिणी मथी एवम् प्रणयशाली चरुं राज्ञी
कृति-
स्मत्
सुदा
।
सर्वज्ञा—सर्वज्ञा उक्षाकात्रिणी मथी एवम् प्रणयशाली चरुं राज्ञी
कृति-
स्मत्
सुदा
।

अभूदथ प्रसवजवेदनोदये

महामहो गणकगणस्तथोन्मुखः ॥

वसूपमो वसुपरिवर्षणोद्यतः

प्रतिग्रहग्रहिलजनोऽप्युपस्थितः ॥३७॥

राजधानीतेहै चिरकाल अचला रहैशाहिलेन, ताहा नहे; किञ्च तिन
मातार उदरे प्रवेश करिया क्रमशः वृद्धि पाहैते थाकिया से. माताके
अत्यस्त अचला करियाहिलेन ॥३७॥

अन्वयः—अथ प्रसवजवेदनोदये महामहः, गणकगणः उन्मुखः, वसूपमः
वसुपरिवर्षणोद्यतः, तथा प्रतिग्रहग्रहिलजनः अपि उपस्थितः अभूत् ॥३७॥

रुक्मिण्याः प्रसवकालीनव्यापारमाह अभूदिति । अथ अनन्तरम्,
प्रसवे प्रसवकाले जायते या सा प्रसवजा सा चासौ वेदना चेति तस्या
उदये सति उपस्थितौ सत्याम्, महामहः लोकानामतीवोत्सवः, तथा
गणकानां देवज्ञानां गणः, उन्मुखः प्रसवसमयनिरूपणाय उद्ग्रीवः,
वसूपमो वसुतुल्यो राजा भीष्मकः, वसुपरिवर्षणाय ब्राह्मणदरिद्रादौ
धनवितरणाय उद्यतः उद्द्युक्तः, तथा प्रतिग्रहाय राज्ञो हस्ताङ्गनग्रहणाय
ग्रहिल आग्रहवांश्चासौ जनश्चेति सोऽपि, उपस्थितः अभूत् ।

अत्र अभूदित्येकया क्रियया महामहादीनां कर्तृतयान्वयात्
तुल्ययोगितालङ्कारश्चेकानुप्रासवत्त्यनुप्रासश्चेतेषां संसृष्टिः ।

“मह उद्भव उत्सवः” इत्यमरः । अयं महशब्दस्तु पुमानकारान्त-
श्चामरटीकायां रघुनाथेनोक्तः । “देवमेदेऽनले रश्मौ वसु रत्ने धने वसु”
इत्यमरः । “साग्रहे ग्रहिलस्त्रिषु” इति सुभूः ॥३७॥

वाङ्माला—ताहार पर एकदिन महिषीर प्रसववेदना उपस्थित रहैले,
राजभबने महोत्सव आरम्भ रहैले, देवजेरा उद्ग्रीव रहिलेन । वसुतुल्य

प्रसूदरं सुरविषयञ्च शून्यताम्
उपाम्बिकाकरमवनीञ्च पूर्णताम् ।
नयन्त्यलं निजजनुषा स्वयं रमा
शुभे दिने समजनि कापि कन्यका ॥३८॥
अवेदि न प्रसवजवेदनाऽमुया
सखीजनैर्जनितविनोदसान्त्वया ।

अवनीञ्च भूषकशाखा धन वितरण करिवार जगु प्रसूत शक्तिनेन एवं
प्रसूदर आश्रयानी लोकेराउ आशिषा उपस्थित रहिन ॥३९॥

अन्वयः—स्वयं रमा शुभे दिने निजजनुषा प्रसूदरं सुरविषयञ्च शून्यताम्,
उपाम्बिकाकरं अवनीञ्च अलं पूर्णतां नयन्ती का अपि कन्यका सती समजनि ॥३८॥

कन्याया जन्माह प्रसूदरमिति । स्वयं रमा लक्ष्मीः, शुभे दिने,
निजजनुषा आत्मनो जन्मना, प्रसूदरं जननीजठरम्, सुरविषयं
देवलोकाच्च, शून्यताम्, उपाम्बिकाया धात्र्याः करं हस्तम्, अवनीं
पृथिवीञ्च, अलमत्यर्थम्, पूर्णताम्, नयन्ती प्रापयन्ती, का अपि कन्यका
सती, समजनि सञ्जाता ।

अत्र नयन्तीत्येकया क्रियया प्रसूदरादीनां कर्मतयाभिसम्बन्धात्
तुल्ययोगितालङ्कारः ; विरूपयोः शून्यतापूर्णतयोः सङ्घटनात् विषमा-
लङ्कारश्च अनयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्घरः ।

“जनयिती प्रसूर्माता” इति “जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्-
पत्तिसम्भवः” इति चामरः ॥३८॥

वाङ्मना—शशं लक्ष्मीदेवी निजेर जन्मद्वारा जननीर उदर ७ शर्ग-
लोकके शृणु करिया एवं धात्रीर हस्त ७ मर्त्यालोकके पूर्ण करिया, शुभदिने
एकटी कन्या रहिया उपपन्न रहिलेन ॥३८॥

प्रयाति यत्कृतकरुणाकणादपि
 व्यथा ततः कथमथवा व्यथाकथा ॥३६॥
 विरोचिनीमथ विरचय्य मण्डलीं
 क्षणात् क्षणक्षयितविषादमण्डलीम् ।
 प्रचक्रिरे करतलगण्डमण्डनाः
 ह्रुलुध्वनिं बहुलविलासिनीजनाः ॥४०॥

अन्वयः—सखीजनैः जनितविनोदसान्त्वया अमुया प्रसवजवेदना न अवेदि ।
 अथवा व्यथा यत्कृतकरुणाकणात् अपि प्रयाति, ततः व्यथाकथा कथं (स्यात्) ॥३६॥

जनन्याः प्रसववेदनाया अकिञ्चित्करत्वं सूचयति अवेदीति ।
 सखीजनैः, जनिते कृते विनोदसान्त्वने आश्वाससान्त्वने यस्यास्तथा, अमुया
 भीष्कमहिष्या, प्रसवजवेदना न अवेदि न विदिता । उक्तमर्थं समर्थ-
 यितुमाह प्रयातीति । व्यथा यत्कृतकरुणाकणादपि प्रयाति अपैति,
 ततस्तस्याः सकाशात् व्यथा वेदनाप्रसङ्गः कथं स्यात् ; अपि तु कथमपि
 नेत्यर्थः ।

अत्र प्रसववेदनाया अवेदनकार्यस्य परार्द्धाभिहितकारणेन समर्थना-
 दर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, तदवेदनकार्यं प्रति द्वितीयपादगतपदार्थानां
 हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्वितीयाद्धे अर्थापत्तिद्वयच्चेति
 गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः, सोऽपि च च्छेकानुप्रासवृत्त्यनु-
 प्रासाभ्यां संसृज्यते ॥३६॥

वाङ्मना—मथीरा आश्रम देउग्राय ७ जाडना कराय मथीरी प्रसव
 वेदना अनुभव करिते पारेन नाई ; अथवा यांशर करुणाकणाते ७ बाथा
 वाय, ताहा इहेते बाथार मञ्जावना इहेवे कि करिग्या ॥३७॥

अन्वयः—अथ बहुलविलासिनीजनाः करतल-गण्ड-मण्डनाः (सन्तः) क्षणात्
 क्षण-क्षयित-विषाद-मण्डलीं विरोचिनीं मण्डलीं विरचय्य ह्रुलुध्वनिं प्रचक्रिरे ॥४०॥

प्रथमः सगः ।

अथो मिथः कतिपयकिङ्करीजनाः

नृपान्तिके विरुधुरग्रतो गतौ ।

इतोऽन्तरे चतुरतरा च काचन

प्रपप्रथे त्वरितगतोत्सुकन्तु तम् ॥४१॥

अन्तानवन्नामोदे योषिदाचारमाह विरोचिनीमिति । अथ अनन्तरम्,

विदि । कतिपयं ते विलासिनीजनाः महिलालोकाश्चेति ते, करतलान्येव गण्डेषु

मण्डनानि भूषणानि येषां ते तादृशाः सन्तः, क्षणात्

विचरन्त्यादेव, क्षणेन उत्सवेन क्षयिता सञ्जातक्षया विषादमण्डली

विचरन्त्यादिनिबन्धेनावसादा यस्यां ताम्, विरोचिनीं मनोहराम्,

मण्डलीं नखलाकारेणावस्थितिम्, विरचया विधाय, हनुध्वनिं प्रचक्रिरे ।

अथ स्वभावोक्तिरलङ्कारः, यमकं छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्चेत्येतेषां

उक्तम् ।

“निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः” इत्यमरः । विरचयेति

विरचयतः क्लोयपि “लघुपूर्वोऽयं यपि” इति कारितस्यायादेशः ।

विरचितेति क्षयशब्दात् तारकादित्वादितच् ॥४०॥

वाङ्मानी—ताहार परे अनेक महिला आसिया सेशाने उपस्थित

हृदय एवः वाहार ये मनोर विषाद छिल, ताहा तथनई आमोदे तिरौहित

हृदय गेन । तपनसुर ताहारा सुन्दर एकटी मणुली (गोलाकारे अवस्थान)

विरचिआ आपन आपन गणुदेशे करतल श्वापनपूर्वक हनुध्वनि करिते

उक्तम् ॥४०॥

अन्वयः—अथो कतिपयकिङ्करीजनाः नृपान्तिके अग्रतः गतौ मिथः विरुधुः ।

इतोऽन्तरे च काचन चतुरतरा तु (किङ्करी) त्वरितगतोत्सुकं तं प्रपप्रथे ॥४१॥

अथ राज्ञे कन्याजन्मवार्त्ताप्रदानमाह अथो इति । अथो अनन्तरम्,

कतिपये च ते किङ्करीजना दासीलोकाश्चेति ते कतिपयकिङ्करीजनाः,

तथापि सा स्वजनसमानभागतः

महोपतेरलभत पारितोषिकम् ।

न कारणेऽसति च विवेकदृश्वनः

मनस्विनश्चलति मतिः कदाचन ॥४२॥

नृपस्य कन्यापितुर्भीष्मकस्य अन्तिके अग्रतो गतौ प्रथमगमनविषये, मिथः परस्परम्, विरुद्धः 'प्राचीनत्वादहमग्रं गच्छामी'त्यादिरूपेण विवादं चक्रुः । इतोऽन्तरे अत्रावसरे च काचन काचित्, चतुरतरा किङ्करी तु, त्वरितगताय वार्ताश्रवणार्थं स्वयमेव तत्र सत्वरगमनाय उत्सुक-मुत्कण्ठितम्, तं नृपं भीष्मकम्, प्रपप्रथे प्रकर्षेण कन्याजन्मवार्तां कथयामास । चतुरताया एवैतत्फलमिति भावः ।

अत्रापि पूर्ववत् स्वभावोक्तिरलङ्कारः । प्रथमं प्रख्यानं प्रति चतुरतरापदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च, अनयोरङ्गाङ्गि-भावेन सङ्करः, स च वृत्त्यनुप्रासेन संसृज्यते ।

प्रपप्रथे इति "प्रथ प्रख्याने" इति भौवादिकप्रथधातोः परोक्षायाः प्रथमपुरुषैकवचने रूपम् ॥४१॥

बाङ्गाला—ताहार परे राजार निकटे संवाद बलिते प्रथमे के बाईवे এই বিষয় লইয়া কয়েকজন দাসী পরস্পর বিবাদ করিতে লাগিল । এই অবসরে কোনও বিশেষ হতুরা দাসী তাড়তাড়ি বাইয়া রাজার নিকট সেই সংবাদ বলিল ; কিন্তু তখন রাজা নিজেই সেই সংবাদ শুনিবার জন্ত সত্বর সে স্থানে বাইতে উৎসুক ছিলেন ॥৪১॥

अन्वयः—तथापि सा स्वजनसमानभागतः (एव) महोपतेः पारितोषिकं लभत । (तथा) च विवेकदृश्वनः मनस्विनः मतिः कारणे न सति कदाचन न चलति ॥४२॥

राज्ञो न्यायपारितोषिकदानमाह, तथापीति । तथापि प्रथम-

पदे पदे वसु ववृषुर्जगुर्जनाः
 प्रदध्वनुः परिनृतुः समुन्मदाः ।
 सुतैकिका बहुषु सुतेषु तिष्ठतां
 गृहाश्रमे मुदमधिकां ददाति हि ॥४३॥

मिथः ~~सुतैकिका~~ सा किङ्करी, खजनसमानभागतः अपरकिङ्करीतुल्यभागेनैव,
 वेवादं ~~सुतैकिका~~ पारितोषिकम् अलभत । तथा च विवेकेन दृष्ट-
 ती तु, ~~सुतैकिका~~ विवेकदृष्टनः, विवेचनानुसारेण कार्यकारिण इत्यर्थः, मनस्विनः
 सुक- ~~सुतैकिका~~ मनसो जनस्य, मतिर्बुद्धिः, कारणे, न सति न विद्यमाने, कदाचन,
 र्त्तां ~~सुतैकिका~~ कर्तव्यात् न भ्रश्यति । अत्र प्रथमप्रख्यानन्तु चातुर्यमात्रा-
 द्भिश्चित्करमित्याशयः ।

प्रति अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

ङ्- विवेकदृष्टन इति "दृष्टेः क्वनिप्" इति क्वनिप्प्रत्ययः ॥४२॥

बादना- तथापि मेहे दासी अद्याञ्च दासीर समान समानहे राजार
 II: निष्ठे इहेते पारितोषिक पाहेन ; कारण, विवेचनाअसारे कार्यकारी
 क शरदंय लोकेर बुक्ति विशेष कारण ना थाकिले कर्त्तवा लष्टे इय ना ॥४२॥

क अन्ययः—समुन्मदाः जनाः पदे पदे वसु ववृषुः जगुः प्रदध्वनुः परिनृतुः (च) ।

। इहुषु सुतेषु एकिका सुता गृहाश्रमे तिष्ठतां अधिकं (एव) मुदं ददाति ॥४३॥

कन्याजन्मवृत्तान्तप्रचारे राजधान्यवस्थामाह पद इति । सम्यक्
 उच्यते मदः राजकन्याजन्मानन्दो येषां ते तादृशा जनाः, पदे पदे
 स्थाने स्थाने, वसु धनम्, ववृषुः अकातरभावेन ददुः, जगुः मङ्गलगानं
 चक्रः, प्रदध्वनुः मिलित्वा प्रकर्षणानन्दकोलाहलं चक्रुः; परिनृतुः
 नृत्यं चक्रुः । हि यस्मात्, बहुषु सुतेषु पुत्रेषु सत्सु, एकिका
 सुता कन्या, गृहाश्रमे तिष्ठतां गृहस्थानाम्, अधिकामेव,
 मुदमानन्दं ददाति । राजानन्दे नैव राजभक्तानामानन्द इत्यभिप्रायः ।

धृतोऽम्बया निवृत्त एककोऽर्भकः
 परोऽस्यृश्लघुगति सूतिकागृहम् ।
 तमङ्गना स्नपितवती जलस्रवैः
 समस्खलत् परमपरश्च तज्जले ॥४४॥
 प्रभाचणा विरतनिमेषलोचनाः
 विनिश्चला बहुतरवामलोचनाः ।

अत्र पूर्वार्द्धे बहूनां क्रियायामेककर्तृकारकत्वात् दीपकमलङ्कारः ;
 सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्चानयोः पूर्ववत् सङ्करः ॥४३॥

वाङ्माला—राजधानीर आनन्दान्मत्त लोकेरा शाने शाने धन
 वितरण, गान, आनन्दकोलाहल ओ नृत्य करिते लागिल । वह पुत्र जन्मेर
 परे एकटी कन्या जन्मिले, से गृहसुगणेर अत्यन्त आनन्द जन्माईया थाके ॥४३॥

अन्वयः—एककः अर्भकः अम्बया धृतः (सन्) निवृत्ते, परः लघुगति सूतिकागृहं
 अस्यृशत् । अङ्गना जलस्रवैः तं स्नपितवती, अपरश्च तज्जले परं समस्खलत् ॥४४॥

तदानीं शिशूनां व्यापारमाह धृत इति । एकक एकः, अर्भकः
 शिशुः, अम्बया जनन्या, धृतः सन्, निवृत्ते सूतिकागृहस्यर्शान्निवृत्तः ;
 परः अन्योऽर्भकः, लघ्वी द्रुता गतिर्यस्मिन् कर्मणि तदुच्यते तथा सूतिका-
 गृहम् अस्यृशत् ; अङ्गना काचित् स्त्री, जलस्रवैर्जलधाराभिः, तं
 सूतिकागृहस्यर्शिनमर्भकं स्नपितवती ; अपरश्च अर्भकः, परमत्यन्तम्,
 तज्जले समस्खलत् विधरणादपतत् ।

अत्र स्वभावीक्तिरलङ्कारः ॥४४॥

वाङ्माला—एकटी बालक सूतिकागृह स्पर्श करिते बाईतेहिल, तখন
 ताहार माता ताहाके धराय से निवृत्ति पाईल ; अपर बालक द्रुत बाईया
 सूतिकागृह स्पर्श करिल ; तখন कोन महिला जनधाराद्वारा ताहाके स्नान
 कराईया दिल एवं अन्त कोन बालक आसिया सेई जमे पा दिया पड़िया
 गेल ॥४४॥

प्रथमः सर्गः ।

दिट्त्वः शिशुकृतकर्षणांशुकाः
 चकाशिरि विततविभूषणांशुकाः ॥४५॥
 चकासती सितकृतदीपभान्तरे
 सुतात्मना समवतरन्त्यपि स्वयम् ।
 हरिप्रिया स्तिमितपयःपयोनिधेः
 तदोदरे वसतिमिवाकरोन्निशि ॥४६॥

डारः ; **अन्वयः**—प्रभाचणाः विरतनिमेषलीचनाः शिशुकृतकर्षणांशुकाः विततविभूषणां-

४३॥ **अन्वयः**—प्रभाचणाः विरतनिमेषलीचनाः दिट्त्वः, विनिश्चलाः (सत्यः) चकाशिरि ॥४५॥

न धन **अन्वयः**—सौमन्तिनीसमवायमाह प्रमेति । प्रभया कान्त्या ख्याता

जयैत्र **अन्वयः**—प्रभाचणाः, विरता निवृत्ता निमेषा येषां तानि तादृशानि लीचनानि

॥४७॥ **अन्वयः**—प्रभाचणाः, विरता निवृत्ता निमेषा येषां तानि तादृशानि लीचनानि

तादृहं **अन्वयः**—प्रभाचणाः, विरता निवृत्ता निमेषा येषां तानि तादृशानि लीचनानि

कः **अन्वयः**—प्रभाचणाः, विरता निवृत्ता निमेषा येषां तानि तादृशानि लीचनानि

ः ; **अन्वयः**—प्रभाचणाः, विरता निवृत्ता निमेषा येषां तानि तादृशानि लीचनानि

ता- **अन्वयः**—प्रभाचणाः, विरता निवृत्ता निमेषा येषां तानि तादृशानि लीचनानि

तं **अन्वयः**—प्रभाचणाः, विरता निवृत्ता निमेषा येषां तानि तादृशानि लीचनानि

७ **अन्वयः**—प्रभाचणाः, विरता निवृत्ता निमेषा येषां तानि तादृशानि लीचनानि

अन्वयः—स्वयं हरिप्रिया सुतात्मना समवतरन्ती (सती) अपि तदा निशि

अन्वयः—स्वयं हरिप्रिया सुतात्मना समवतरन्ती (सती) अपि तदा निशि

यदोः कुलं परमहसज्जगच्च यत्
 तदेव किं विधुकिरणच्छलाद्भौ ।
 मनोऽदुनोदयदपि च चेदिभूपतेः
 तदेव च स्फुटमभवद्गुहातमः ॥४७॥

चीरोदसागरजाताया लक्ष्मीदेव्या अवताररूपायास्तत्कन्याया
 शुभवर्णप्रदीपालोकमध्ये अवस्थानादुत्प्रेक्षते चकासतीति । स्वयं हरिप्रि
 लक्ष्मीः, सुतात्मना भीष्मककन्यारूपेण, समवतरन्ती मर्त्ये सम्यगवतर
 प्राप्नुवती सत्यपि, तदा निशि रात्रौ, असिता सिता शुभवर्णा कृत
 गन्धकादिदाह्यदानेन सम्पादिता या दीपभा प्रदीपालोकः, तस्या अन्त
 मध्ये, चकासती प्रकाशमाना सती, स्मितानि निञ्जलानि पयादि
 दुग्धानि यस्य तादृशस्य पयोनिधेः चीरोदसागरस्य उदरे अभ्यन्तरे, वसति
 वासम् अकरोदिव ; शुभवर्णप्रदीपप्रभाया चीरोदसागरतुल्यत्वात् तन्मध्ये
 च तदानीं तस्या अवस्थानादिति भावः ।

अत्र वाचा भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारश्चेकानुप्रासेन
 संसृज्यते ।

असिता सिता कृतेति सितकृता श्रेणिकृता इत्यादिवत् “श्रेण्या-
 दयश्चूपाथ वृत्तयः कृतादिभिः” इति समासः । सितकृता चासौ दीपभा
 चेति सितकृतदीपभा इति च पुनः कर्मधारयः ॥४६॥

वाङ्माला—शश्वः लक्ष्मीदेवी भीष्मकराज्यार कन्यारूपे आविर्भूत
 इहेयां मेहे वातिकाले शुभवर्ण प्रदीपालोकेर मध्ये प्रकाशित इहेते
 थाकाय येन निश्चल चीरोदसागरेर उदरेर भितरे वास करिते-
 छिलेन ॥४७॥

अन्वयः—यदोः कुलं जगच्च यत् परं महसत्, तदेव किं विधुकिरणच्छलाद्
 भौ । यदपि च चेदिभूपतेः मनः अदुनीत्, तदेव च स्फुटं गुहातमः अभवत् ॥४७॥

स्वया भया मृदुतरया प्रभूतया
 खरां कृशामजयदसौ प्रदीपभाम् ।
 तदत्र भावलिरिव चन्द्रिकान्तरे
 विलीनतामगमदलं तदावली ॥४८॥

आस्तकन्या... रूपायास्तस्या जन्मनि जगदानन्दं भाविनि भूतवदुपचारात्
 त्रयं हरिप्रि... च हर्षं शिशुपालस्य मनस्तापञ्च सूचयति यदोरिति । यदोः कुलं
 सम्यगवतर... चगच्च कर्तुं, यत्, परमत्यन्तम्, अहसत् भावियदुवंशबध्वा
 वर्णा कृत... रूपाया रुक्मिण्या जन्मना आनन्दात् हास्यमकरोत्; तत् हास्यमेव,
 स्या अन्त... विधुकिरणच्छलात् चन्द्ररश्मिव्याजात्, बभौ चकाशे; "यशसि
 नं पर्यां... वर्णते हासकीर्त्योः" इति कविसमयप्रसिद्धहासस्य शुभ्रत्वादिति
 ते, वसति... यदपि च, चेदिभूपतेः शिशुपालस्य, मनः, अदुनोत् रुक्मिण्या
 तन्मध्... मानत्वात् सन्तापमभजत्; तदेव च स्फुटं स्पष्टम्, गुहातमः
 तन्मध्... हास्थितोऽन्वकारः अभवत्; आनन्दजातस्य हासस्य शुभ्रतया
 प्रासे... नोदत्वेन तद्विपरीतस्य नैराश्यजातस्य मनस्तापस्य कृष्णवर्णतया
 नोचित्यादित्याशयः ।

अत्र पूर्वाद्धं सापङ्गवोत्प्रे चालङ्कारः पराद्धं च वाच्या भावाभि-
 प्राप्तिनौ द्रव्योत्प्रेचा, अनयोश्च मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । किं
 इत्युभयमप्युत्प्रेचावाचकम् ॥४७॥

वाचाना—रुक्मिणी जन्म ग्रहण कराय यदुवंश ७ मगथ जगत् आनन्दे
 चक्रे शशु करिशाछिन, ताशहे कि (सेहे राजिते) चन्द्रकिरणच्छने
 पाशैशाछिन; आर शिशुपालेन ये मनस्ताप हशैशाछिन, स्पष्टतः
 शर अकार हशैशाछिन ॥४७॥

अन्वयः—असौ मृदुतरया प्रभूतया (च) स्वया भया खरां कृशां (च) प्रदीपभां
 तदत्र भावलिः इव तदावली अत्र अलं विलीनतां अगमत् ॥४८॥

दरिद्रता प्रबलतमापि पूर्वजा
 मरिष्यति ध्रुवमचिरादितौव सा ।
 उपप्रसूकरयुगलात् प्रसूकरौ
 निमीलितेक्षणयुगलं गतारुदत् ॥४८॥

अथ कन्यायाः प्रभाप्राचुर्यमाह स्वयंति । असी भीष्मककन्या
 मृदुतरया अतिकोमलया, प्रभूतया प्रचुरया च, स्वया निजया, भया
 :प्रभया, खराम् उष्णतया तीव्राम्, कृशामल्याच्च, प्रदीपानां भां प्रभाम्
 अजयत् । जयत्यर्थेनोत्कषं आचिष्यते । तथा च स्पर्शपक्षे खरप्रभा
 पेक्षया कोमलप्रभा उत्कृष्टैव ; अल्पापेक्षया च प्रचुरोत्कषः अतएव
 सिद्ध एवेति भावः । तत् तस्मात्, चन्द्रिकान्तरे ज्योत्स्नामध्ये, भावलि
 नचत्रश्रेणीरिव, तदावली प्रदीपश्रेणीः, अत्र तत्कन्याप्रभामध्ये,
 अलमत्यन्तम् ; विलीनतां लयमगमत् ।

अत्र जयलययोरसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिद्वयम्, जय
 प्रति मृदुतरादिपदार्थानां हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्,
 श्रौतोपमा, वृत्त्यनुप्रासश्च इत्येतेषां संसृष्टिः ।

“स्युः प्रभा रुग्निस्त्रिङ् भा भाश्चविद्यु तिदीप्तयः” इति “नचत्रमृच्च
 भं तारा तारकाप्युङ् वा स्त्रियाम्” इति “वौथ्यालिरावलिः पङ्क्ति-
 श्रेणीलेखास्तु राजयः” इति धामरः । तदावलीति आवलिशब्दात्
 “इतश्च क्तिवज्जि ताद्वा” इतीप्रत्ययः ॥४८॥

वाङ्माला—मेहे राजकण्ठाति अतिकोमल ओ प्रचूर आपन प्रभाद्वारा
 प्रथर ओ अन्न प्रदीपशुनिर प्रभाके जय करिन ; सुतरां पूर्ण ज्योत्स्ना
 मध्ये नक्षत्रश्रेणीर शाय कण्ठातिर प्रभार मध्ये प्रदीपश्रेणी एकेवारे नष्ट
 पाईया गेन ॥४८॥

अन्वयः—प्रबलतमा पूर्वजा अपि दरिद्रता अचिरात् ध्रुवं मरिष्यति, इति इव
 सा उपप्रसूकरयुगलात् प्रसूकरौ गता (सती) निमीलितेक्षणयुगलं अरुदत् ॥४८॥

तथा कृतादपि मुमुदे प्ररोदनात्
अपि स्मितात् सपदि बभूव विस्मितम् ।
करेरणादपि च धृतिं मुदाऽधृत
प्रसूपमृत्युपगतलोकमानसम् ॥५०॥

कन्यायाः प्रथमरोदनमाह दरिद्रतेति । प्रबलतमा, अधिका अधिक-
जया, भया, प्रकृति का च, पूर्वजा स्वजन्मनः पूर्वं जाता अग्रजा ज्येष्ठभगिनीरूपा च,
मां प्रभा, पिद्धार्ये, दरिद्रता लोकविशेषाणां निःस्वता, अचिरात् श्रीप्रमेव, ध्रुव
खरप्रभा, निश्चितमेव च, मरिष्यति अपथास्यति प्राणांस्तार्क्ष्यति च, पूर्णलक्ष्मीरूपाया
: अतए, च्या आविर्भावादिति भावः । इति हेतोरिव, सा राजकन्या,
भावलि, प्रसूकरयुगलात् धालीहस्तद्वयात्, प्रसूकरौ जननीहस्तौ, गता सती,
गामध्ये, निनीलितं मुद्रितम् ईक्षययुगलं चक्षुर्द्वयं यस्मिन् कर्मणि तद्वथा
जय, नया, अरुदत् । अन्यापि अधिरध्रुवभाविनि ज्येष्ठभगिनीमरणे रोदिति ।
वङ्गम्, अत्र निरङ्गं श्लिष्टं केवलरूपकमलङ्कारः, हेतूत्प्रेक्षा चानयोरङ्गाङ्गि-
कावेन सङ्करः ।

“जनयित्री प्रसूमाता” इत्यमरः ॥४९॥

वाङ्मना—तदानीन्तन व्यक्तिविशेषेण शुरुत्तर दरिद्रताश्रुप ज्येष्ठा
अग्निनी अचिरकालमध्ये निश्चयै मरिवे बलिग्राह्ये येन सेहै कथाटी धात्रीर
इहैते मातार हस्ते धाईया नयनयुगल मुद्रित करिग्रा रोदन करिते
॥ ४९ ॥

अन्वयः—प्रसूपमृत्युपगतलोकमानसं, तथा कृतात् प्ररोदनात् अपि मुमुदे, तथा

स्मितात् अपि सपदि विस्मितं बभूव, तथा कृतात् करेरणात् अपि मुदा धृतं

च ॥५०॥

तदानीं तत्रत्यलोकानामवस्थां प्रकाटयति तथेति । प्रसूपमृतीनां
अन्यादीनाम् उपगतानां तत्रोपस्थितानां लोकानां मानसं मनः कर्तुं,

दयेक्षणात् समवति या प्रजाव्रजं
 तदा तु तां परमवितुं पुरन्ध्रयः ।
 महौषधिव्रततिततिप्रबन्धनैः
 विवेष्टिरे तृणकृतसूतिकागृहम् ॥५१॥

तथा कन्यया, कृतात् प्ररोदनादपि, सुसुदे कौतुकादाननन्द, तय
 कृतात्, स्मितात् ईषडास्यप्रकारादपि, सपदि तत्क्षणात्, विस्मित
 विस्मयापन्नं बभूव । तथा कृतात्, करेरणात् हस्तसञ्चालनादपि, सुद
 आनन्देन, धृतिं निश्चलतानिबन्धनाशङ्कायां धैर्यम् अष्टत अधारयच्च
 तत्तल्लोकस्वभाववैचित्र्यादिति भावः ।

अत्र विषादजनकरोदनरूपकारणात् हास्यजनकानन्दोत्पत्तेर्विषम
 लङ्कारश्चे कानुप्रासेन संसृज्यते ॥५०॥

वाञ्छाना—कथाটির রোদনেও জননীপ্রভৃতি উপস্থিত ব্যক্তিগণের
 মন আনন্দিত হইতে লাগিল, সে জেবৎ হাশ্বের গায় ওষ্ঠযুগলের অবস্থা
 করিলেও তদ্রূপ লোকদিগের বিষয় জন্মিতে থাকিল এবং সে হস্ত সঞ্চালন
 করিলেও আনন্দে তাহাদের চিত্ত ধৈর্য্য ধারণ করিতে লাগিল ॥৫০॥

अन्वयः—या दयेक्षणात् (एव) प्रजाव्रजं समवति, तां अवितुं तदा तु पुरन्ध्र
 महौषधिव्रततिततिप्रबन्धनैः तृणकृतसूतिकागृहं परं विवेष्टिरे ॥५१॥

सूतिकागृहे योषिदाचारसिद्धौषधिवन्धनमाह तथेति । या लक्ष्मीः
 दयया ईक्ष्णं दर्शनं तस्मात् दयेक्षणादेव, प्रजाव्रजं जनसमूहम्
 समवति सम्यक् रक्षति ; तां तदवताररूपां राजकन्याम् अवितुं रक्षितुं
 तदा तु पुरन्ध्रयः प्रौढा योषितः महौषधिरूपा या व्रततिततिः लतासमूह
 तस्याः प्रबन्धनात् तृणकृतसूतिकागृहम्, परम् अत्यन्तं विवेष्टिरे
 परिवेष्टितवत्यः ।

अत्र वृत्त्यनुप्रासश्चे कानुप्रासयोः संसृष्टिरलङ्कारः ।

तदङ्गके समुदितशैत्यशान्तये
 तदा जनोज्वलनमजिज्वलदृग्हे ।
 तदा तयोर्मिलितसुवर्णभायुगं
 पृथक्तया न खलु बुधोऽप्यबुध्यत ॥५२॥

“स्यात्तु कुटुम्बिनी । पुरन्ध्रौ” इत्यमरः । “पुरं गृहं धरति
 बाहुलकात् किमुश्चागमः” इत्यमरटीकायां रघुनाथः । अमरोक्तौ तु
 पुरन्ध्रशब्दस्य “इतश्च क्तिवज्जिताद्वा” इति ईप्रत्ययान्ततया
 दीर्घान्तत्वम् ॥५१॥

वाङ्माला—ये लक्ष्मीदेवी दयापूर्वकं दृष्टिपातं करिग्राह्ये जनसाधारणके
 रक्षां करेन, सेहै लक्ष्मीदेवीकेहै रक्षां करिवारं जगत् प्रोक्तं गृहिणीया
 शोषक्षिणतासमूहं बन्धनद्वारा सेहै तृणनिर्मितं श्रुतिकाग्रस्थानिके विशेष-
 रक्षेण परिबेष्टेन करिजेन ॥५१॥

अन्वयः—जनः यदा तरङ्गके समुदितशैत्यशान्तये गृहे ज्वलनं अजिज्वलनं,
 तदा बुधः अपि तयोः मिलितसुवर्णभायुगं पृथक्तया न खलु अबुध्यत ॥५२॥

प्रसूतिकन्ययोगात् तापदानाय वङ्गिप्रज्वलनमाह तदिति । जनः
 हिहरीलोकः, यदा तयोः प्रसूतिकन्ययोः अङ्गके अङ्गसमूहे समुदितं
 ज्वादेव समुत्पन्नं यत् शैत्यं शीतलत्वं तस्य शान्तये निवृत्तये, गृहे
 त्तिकाभवने, ज्वलनमग्निम्, अजिज्वलत् प्रज्वलितवान्; तदा तु बुधो
 बुद्धिमानपि तयोर्वङ्गिकन्ययोः मिलितयोः, सुवर्णभयोः सुवर्णतुल्यप्रभयोः
 इयं पृथक्तया न खलु अबुध्यत ।

एवमौलितं नामालङ्कारः, बोधसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-
 बन्धोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, सोऽपि च च्छेकानुप्रासेन संसृज्यते ॥५२॥

वाङ्माला—सेहै बानिकाटीं ओ प्रश्रुतिर अङ्गैर शैत्य निवारणैर

हिमैरिवाम्बुजकलिकां निशीथिनी
 विधोः कलां प्रकृतिरिवाभृतद्रवैः ।
 असिस्रपद्मिमलकवोष्णवारिभिः
 करस्थितां मृदु मृदु कापि कामिनी ॥५३॥
 जनार्दनप्रियमहिला न निर्दया
 जनान् बहून् समुपगता न चासती ।
 सरस्वतीप्रतिवनिता न वाग्मिनी
 चिरन्तनी न परिचिता च साऽभवत् ॥५४॥

अथ कोन दासौ यथन श्रुतिकागृहे अग्नि प्रज्जलित करिन, तथन मेहे बालिका
 ७ अग्नि मग्निनित स्वर्गतुल्य छईटी प्रभाके बुद्धिमान् लोक ७ पृथक् रूपे
 बुद्धि ते पारिनेन ना ॥५२॥

अन्वयः—निशीथिनी हिमैः अम्बुजकलिकामिव प्रकृतिः अभृतद्रवैः विधोः
 कलामिव (च) कापि/कामिनी विमलकवोष्णवारिभिः करस्थितां मृदु मृदु असिस्रपत् ॥५३॥
 उष्णवारिणा बालिकायाः सपनं वर्णयति हिमैरिति । निशीथिनी
 रात्रिः, हिमंस्तुषारैः, अम्बुजकलिकां पद्मकलिकामिव, प्रकृतिः अभृत-
 द्रवैः सुधाधाराभिः विधोश्चन्द्रस्य कलामिव च, कापि कामिनी, विमल-
 कवोष्णवारिभिः निर्मलेषुदृष्णजलेः, करस्थितां हस्तवर्तिनीं तां बालिकाम्,
 मृदु मृदु शनैः शनैः, असिस्रपत् सपितवती ।

अत्र मालोपमालङ्कारो वृत्त्यनुप्रासेन संसृज्यते ॥५३॥

बाङ्गाला—रात्रिं येषमन हिमद्वारा पद्मकलिकाके एव प्रकृति येषम
 अमृतसद्वारा चन्द्रेण कनाके ज्ञान कराय, मेहेरूप कोन महिला निर्मल ७
 ज्ञेयदृक् जनद्वारा हस्तस्थित मेहे कलाटीके धीरे धीरे ज्ञान करारिया दिन ॥५७॥

अन्वयः—सा जनार्दनप्रियमहिलापि निर्दया न, बहून् जनान् समुपगतापि च
 असती न, सरस्वतीप्रतिवनितापि वाग्मिनी न, चिरन्तनी अपि परिचिता च न अभवत् ॥५४॥

अथामनाङ्मुदितमना महीपतिः
स्मितश्रिया धवलितलोहिताधरः ।
फलान्वितं करमनु रुक्ममागतः
वितौर्यं सोऽधिकतरमोदमग्रहीत् ॥५५॥

३॥

तस्या वंचनामाह जनेति । सा लक्ष्मीरूपा कन्या तत्कन्याप्रकृति-
भूता लक्ष्मीर्वा, जनानर्हयति निर्हयभावेन पीडयतीति जनार्हनी
नारायणः तस्य प्रियमहिला सत्यपि निर्हया नाभवत्, बहून् जनान्
नाम्यवतो लोकान्, समुपगतापि धनादिसम्पदरूपेण प्राप्ता सत्यपि,
असतौ व्यभिचारिणौ च नाभवत्; सरस्वत्या वाग्देव्याः प्रतिवनिता
सत्यपि प्रतिनिधिभूता वनिता स्त्री च सत्यपि, वाग्मिनी वाक्पटुः
नाभवत्, तथा शिरन्तनी पुरातनी सत्यपि, परिचिता लोकेषु
सर्वरूपेणावगता च नाभवत् ।

इति वाग्वि
थक् रूपे

विधोः

॥५३॥

धिनी

वृत्त-

ल-

म,

अत्र जनार्हनीप्रियमहिलात्वादिकारणसत्त्वेऽपि तत्कार्यभूतनिर्हय-
नाद्यभावात् विशेषोक्तिरलङ्कारश्चेकानुप्रासेन संसृज्यते ॥५४॥

वाङ्माला—अयं लक्ष्मीशरूपी मेहे कन्या (अथवा मेहे कन्यात्वर

प्रतिभूता लक्ष्मीदेवी) जनार्हनेन प्रियतमा इहेयां निर्हया हिलेन ना,
इह लोकसंश्लेषे इहेयां असतौ वनिता प्रसिद्ध इह नाह; सरस्वतीर
प्रियमहिला इहेयां वाक्पटुता लाभ करेन नाह एवः प्राचीना इहेयां
सर्वरूपेण परिचितः हिलेन ना ॥५४॥

अन्वयः—अथ अमनाङ्मुदितमनाः स्मितश्रिया धवलितलोहिताधरः स महीपतिः

सन् (सन् तस्याः) करं अतु फलान्वितं रुक्मं वितौर्यं अधिकतरमोदं मग्रहीत् ॥५५॥

उपहारप्रदानपूर्वकं राज्ञः कन्यादर्शनमाह अर्थेति । अथ कन्या-

सर्वरूपेणावगता, अमनाङ् मुदितम् आनन्दितं मनो यस्य सः,

स्मितश्रिया ईषडास्यधवलकान्या, धवलितौ शुभवर्णीकृतो लोहिताधरो

सुसम्भृतैः सपदि पुरः पुरोधसा
 क्षितोश्वरो व्यधित च जातकर्म सः ।
 ततः सुता कनकलतेव मार्जनात्
 महीयसीं रुचिररुचिं दधौ च सा ॥५६॥

रक्तोष्ठो यस्य स तादृशश्च स महीपतिर्भीष्मकः, आगतः तत्सूतिका-
 गृहान्तिकमुपगतः सन्, करं तस्याः कन्यायाः हस्तम्, अनु लक्ष्योक्त्य,
 फलान्वितं किञ्चित्फलयुक्तम्, रुक्मं स्वर्णम्, विलीर्य निक्षेपेण दत्त्वा,
 अधिकतरमोदं पूर्वापेक्षयातिरिक्तमानन्दम् अग्रहीत्, तत्सौन्दर्य-
 दर्शनादित्याश्रयः ।

अत्र पूर्वाद्धं लोहिताधरयोः धावत्यगुणग्रहणात् तद्गुणालङ्कारः,
 पराद्धं तु फलान्वितस्वर्णदानेन अधिकतरानन्दग्रहणात् परिवृत्तिरलङ्कार-
 श्लोकानुप्रासश्चेत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“किञ्चिदीषन्मनागल्ये” इति “रुक्मं कात्तस्वरम्” इति च स्वर्ण-
 पर्यायेऽमरः । धवलः कृत इति धवलितः करोत्यर्थं ग्यन्तात् धवल-
 शब्दात् कर्मणि क्तप्रत्ययः ॥५५॥

वाङ्माला— कञ्जाजम्बूतास्तुश्रवणे भीष्मकराज्जार मन अत्यन्त आनन्दित
 हईयाहिन ; ताहाते ज्ञेयं हाश्वेर शुभकास्त्रिते तांहार रक्तवर्ण षुष्ठुगल
 शुभवर्ण हईया गियाहिन ; सेइ अवश्याय भीष्मकराजा श्रुतिकागृहेर निकटे
 आगिया कञ्जाटीर हसे कोन फनसंयुक्त एकथणु स्वर्ण समर्पण करिया
 अधिकतर आनन्द लाठ करिलेन ॥५५॥

अन्वयः—सः क्षितोश्वरः सपदि पुरोधसा पुरः सुसम्भृतैः जातकर्म व्यधित च,
 सा सुता मार्जनात् कनकलतेव ततः महीयसीं रुचिररुचिं दधौ च ॥५६॥

तत्कन्याया जातकर्मकरणं सूचयति सुसम्भृतैरिति । स क्षितोश्वरो
 भीष्मको राजा, सपदि सद्यः, पुरोधसा पुरोहितेन, पुरः पूर्वम् सुसम्भृतै-

प्रथमः सर्गः ।

अथ निजजननाद्भूक्तरूपीकृतत्वात्
तदधिपतिसुतानां रुक्मयोगाच्च नाम्नाम् ।
गहनदहनरोचीरुक्मसावर्ण्यतो वा
समलभत सुता सा रुक्मिणीनाम नाम ॥५७॥

द्रव्यैः, तस्याः कन्यायाः जातकर्मसंस्कारम्, व्यधित अकरोच्च, सा सुता
कन्या, मार्जनात्, कनकलता स्वर्णवल्लीव, ततो जातकर्मसंस्कारादेव
महीयसीं महत्तराम्, रुचिररुचिं मनोहरकान्तिं दधौ धारयामास च ।
चकारद्वयं क्रिययोर्यौगपद्यं सूचयति ।

अत्र व्यधित च दधौ चेति क्रिययोर्यौगपद्यात् समुच्चयोऽलङ्कारः,
“धूनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिम्” इति दर्पणोदाहरणवत्; श्रौतीपमा
चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, सोऽपि छेकानुप्रासेन संसृज्यते ॥५६॥

वाङ्माला— राजपुरोहित पूर्वैरे जातकर्मस्य समस्त प्रव्य आश्लेषन
करिष्या राशिग्राहिलेन; इतरां भोगकराजा तंरुणां कथाटीर जातकर्म
संस्कार करिलेन; तथन मार्जना कराय स्वर्णतार श्याय कथाटी अधिकतर
मनोहर कान्ति धारण करिल ॥५७॥

अन्वयः—अथ सा सुता निजजननात् भूक्तरूपीकृतत्वात्, तदधिपति-
नाम्नाच्च रुक्मयोगात्, गहन-दहन-रोची-रुक्मसावर्ण्यतः वा नाम रुक्मिणीनाम
समलभत ॥५७॥

“एकवृत्तमयैः पद्यै रवसानेऽन्यवृत्तकः” इत्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्य
सर्गान्ते वृत्तान्तरेण तस्या नामकरणमाह अथेति । अथाशौचाप
नन्तरम्, सा सुता, निजं यत् जननं जन्म तस्मात्, भुवः पृ
क्तरूपीकृतत्वात् आत्मनो लक्ष्मीरूपतया प्रायेण सम्यदुपचयात् अत्र
तुल्यमहामूल्याकरणात्; तस्या भुवः योऽधिपतिर्भौषकस्तस्य अत्र
सन्तानानाम्, नाम्नाच्च रुक्मयोगात् रुक्मीत्यादिरूपेण रुक्मशब्दस्य

प्रातः पयोभिरधिकं परिपूयमानं
सन्ध्यां भजद्विशदधम्मिं जपाय योग्यम् ।
दंशेन भीतिजनकं वदने क्रमेण
तस्या द्विजद्वयमुदित्य परं रराज ॥५८॥

गहनं निविडं दहनस्य अग्नैरिव रोचिः प्रभा यस्य तत्तादृशं यत् रुक्मं
स्वर्गं तस्य सावर्ण्यं तः समानवर्णत्वाद्वा ; नाम सम्भावनायाम्, रुक्मिणी-
नाम रुक्मिणीति संज्ञां समलभत प्राप्नोत् ।

अत्र रुक्मिणीनामलाभं प्रति कारणात्तयोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः,
वृत्त्यनुप्रासश्चेत्कानुप्रासश्चेत्येतेषां संसृष्टिः ।

“रुक्मं कात्तं स्वरम्” इति स्वर्णपर्यायेऽमरः ।

मालिनी वृत्तम्—“न-न-म-य-य-युतेयं मालिनी भोगीलोकैः”
इति लक्षणात् ॥५७॥

वाङ्माला—मेहे कथां निजेर जन्मद्वारा पृथिवीके रुक्मेर (श्वर्गेर)
कृत्या महामृत्या करिशाहिन बलिशा, किंवा भूपति भौमकेर मञ्जानगणेर नामे
वशकेर योगे चलितेहिन बलिशा, अथवा अग्निर ञाय निविड काञ्चिसम्पन्न
रु (श्वर्गेर) ममान वर्ण हिन बलिशा, “रुक्मिणी” एहे नाम लाड
याहिन ॥५९॥

अन्वयः—प्रातः पयोभिः अधिकं परिपूयमानं, सन्ध्यां भजत्, विशदधम्मिं, जपाय
यं, दंशेन भीतिजनकं (च) द्विजद्वयं क्रमेण उदित्य तस्या वदने परं रराज ॥५८॥
अथ तत्कन्यायाः प्रथमदन्तजननमाह प्रातरिति । प्रातः प्रातः-
अरुणौदये च, पयोभिर्जलैः अधिकं यथा स्यात्तथा, परिपूयमानं
नेन दास्या अन्येन वा निर्मलीक्रियमाणम्, अन्यत्र तु स्नानेन
क्रियमाणम् ; सन्ध्यां सन्धानं परस्परसंयोगमिति यावत्, भजत्
त्, अन्यत्र तु सन्ध्यां तदधिष्ठात्रीं देवीन्, भजत् आराधुवत् ;

विशदः शुभ एव धर्मो गुणोऽस्यास्तीति विशदधर्मि, अन्यत्र तु विशदो
 धर्मोः पुण्यमस्यास्तीति विशदधर्मि, जपाय मृदुवर्णोच्चारणाय
 बहुवचनोच्चारणाय च समर्थम्; दंशनेन दंशनेन अभिसम्पातेन
 च, भौतिजनकश्च; द्विजद्वयं सम्मुखदन्तद्वयं ब्राह्मणद्वयश्च; क्रमेण
 इदित्य उतपद्य आविर्भूय च, तस्याः कन्यायाः वदने, परमत्यन्तं रराज
 सुयुगे ।

अत्र केकानुप्रासद्वयानुप्रासयोः संसृष्टिरलङ्कारः, द्विजद्वयं ब्राह्मण-
 द्वयमिव द्विजद्वयं दन्तद्वयमित्युपमालङ्कारश्च व्यङ्ग्य इति शब्दार्थशक्ति-
 लङ्कारोऽलङ्कारध्वनिः । न तु श्लेषः, द्वितीयार्थस्याप्राकरणात्कत्वात् ।

“पयः स्यात् क्षीरनीरयोः” इति मेदिनी । “सन्ध्या नदीकालभिदो-
 विन्वामर्यादयोरपि । प्रतिज्ञायाश्च सन्धाने सन्ध्या च कुसुमन्तरे ॥”
 इति विश्वः । “विशदः पाण्डुरे व्यक्ते” इति हेमचन्द्रः । “दन्तविप्राण्डजा
 विजाः” इत्यमरः ।

ननु विशदधर्मोऽत्यत्र “न कर्मधारयान्मत्वर्थोऽर्थो बहुव्रीहिश्लेषोऽर्थ-
 प्रतिपत्तिकरः” इति निषेधात् कथं मत्वर्थोऽर्थ इन्प्रत्यय इति न वाच्यम् ।
 बहुव्रीहिणा प्रशंसाया वक्तुमशक्यत्वात्, अत्र तु प्रशंसायामेव मत्वर्थो-
 ऽर्थप्रत्ययविधानात्, अतएव बहुव्रीहिश्लेषोऽर्थप्रतिपत्तिकर इत्यभिधानात्
 नदीक्षोत्पलवत् सरः, क्लृणसर्पवान् बल्लोकः” इत्यादिवत् । एतच्च
 अतन्त्रपरिशिष्टटीकायां गोपीनाथतर्काचार्यैरप्युक्तम् ।

वसन्ततिलका वृत्तम्—“उक्ता वसन्ततिलका त-भ-जा जगौ गः”
 इति सूत्रेणात् ॥५८॥

वाङ्माला—क्रमेण कृष्णिनीर मुखेण भित्तरे सुन्दर इष्टेटी दन्त उ५पत्र
 शब्दाः शब्दाः पाईते थाकिन; से दन्त इष्टेटी परम्पर संयुक्त ७ कोमल
 शब्दाः शब्दाः पाईते थाकिन; से दन्त इष्टेटी परम्पर संयुक्त ७ कोमल
 शब्दाः शब्दाः पाईते थाकिन; से दन्त इष्टेटी परम्पर संयुक्त ७ कोमल

সান্নাদিয়ং কিল রমাপি ধরাবতীর্ণা
 বাল্যাদিभावमुदभावयदात्मनीनम् ।
 নারী সুরীমভিনিনীষুৰুপেত্য রঙ্গং
 সৰ্বং কৰোত্যভিনয়ং হি তদীয়মেব ॥৫৫॥

আর ধাত্রী বা দ্রাগী প্রভৃৎ প্রাতঃকালে জনদ্বারা সেই দল দুইটীকে প্রক্ষালন
 করিয়া দিত ॥৫৮॥

অন্বয়:—ইয়ং ধরাবতীর্ণা সান্নাত্ কিল রমাপি আत्मनीনং বাল্যাदिभाव
 उदभावयत् । सुरीं अभिनिनीषुः नारी हि रङ्गं उपेत्य तदीयमेव सर्वं अभिनयं
 करोति ॥५५॥

স্বয়ং লক্ষ্মীদেব্যা অবতাররূপাপি সা কন্যা মানবীভাবমেব
 সৰ্বসাধুতে স্নেহাচ্চ সান্নাদিতি । ইয়ম্, ধরায়াং পৃথিব্যাং কৃষ্ণগৌরুপে-
 য়াবতীর্ণা, সান্নাত্ কিল রমা লক্ষ্মীরপি, আत्मনীনং শরীরসম্বন্ধিনম্,
 বাল্যাदिभावं मानवीव शैशवाद्यवस्थाम् उदभावयत् क्रमेणविरभावयत् ।
 सुरीं देवीम्, अभिनिनीषुर्नाटकादावभिनैतुमिच्छुः, नारी मानवी हि,
 रङ्गमभिनयस्थानम्, उपेत्य प्राप्य, तदीयमेव देवीसम्बन्धिनमेव, सर्वम्,
 अभिनयम् अवस्थानुकरणम्, करोति ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारश्चेकानु-
 प्राप्तेन संसृज्यते ।

उदन्तप्रत्ययस्य निष्ठादितया “न निष्ठादिषु” इति कर्मणि षष्ठी-
 निषेधात् सुरीमिति द्वितीयैव ॥५५॥

বাঙ্গালা— পৃথিবীতে কৃষ্ণগৌরুপে অবতীর্ণা স্বয়ং লক্ষ্মীদেবীও ক্রমশঃ
 নিজের বাল্য ও পৌগণ্ড শত্ৰুতি অবস্থা প্রকাশ করিতে লাগিলেন । কারণ,
 মানবী কোন দেবীর অভিনয় ইচ্ছা করিয়া রঙ্গালয়ে যাইয়া সেই দেবী-
 সম্বন্ধেই সমস্ত অভিনয় করিয়া থাকে ॥৫৫॥

कीरालापे पिककलरवे किञ्च वीणानिनादे
 अडामडा न खलु पुपुषुः कण्ठमस्याः पिवन्तः ।
 हास्यञ्चालं द्विगुणितसितं कुन्ददन्तप्रभाभिः
 संपश्यन्तो ददृशुरपि नो कौमुदीं मोदयन्तीम् ॥६०॥

इति श्रीहरिदासकृतौ रुक्मिणीहरणे महाकाव्ये
 रुक्मिणीसम्भवो नाम प्रथमः सर्गः ॥०॥

श्रुतान

दिभाव

भिनय

वमेव

हपे-

तम्,

त्।

ह,

म्,

अन्वयः—अस्याः कण्ठं पिवन्तः (जनाः) कीरालापे 'पिककलरवे किञ्च वीणा-
 निनादे अडा खलु अडां न पुपुषुः । (तथा) कुन्ददन्तप्रभाभिः द्विगुणितसितं हास्यं चालं
 संपश्यन्तश्च (जनाः) मोदयन्तीमपि कौमुदीं नो ददृशुः ॥६०॥

रुक्मिण्याः स्वरहास्ययोरसाधारणसौन्दर्यं सूचयति कीरेति । अस्या
 कण्ठस्याः, कण्ठं कण्ठस्वरम्, पिवन्तः सादरं शृण्वन्तो जनाः, कीरस्य
 कलरवे अस्फुट-
 स्वरध्वनौ, किञ्च अपि च, वीणायाः स्वनानख्यातस्य तन्त्रयन्त्रस्य
 निनादे शब्दे च, अडा निश्चितमेव, खलु अडां साधुर्यविश्वासम्, न पुपुषुः
 न चारयामासुः । शुककोकिलखरापेक्षया तत्स्वरस्य साधुर्यातिशया-
 दिति भावः । तथा, कुन्दानि कुसुमानोव ये शुभ्रा दन्ता तेषां प्रभाभिः,
 द्विगुणितः द्विगुणीकृतः सितः शुभ्रवर्णो यस्य तद्द्विगुणितसितम्, हास्यम्,
 सौन्दर्यम्, संपश्यन्तश्च जनाः, मोदयन्तीम् आनन्दयन्तीमपि कौमुदीं
 नो ददृशुः, कौमुद्या अपि हास्यस्य सौन्दर्यातिरेका-
 दिति भावः ।

एतत् कीरालापदौ जनानां अडापोषणसम्बन्धेऽपि कौमुदीदृष्टेः न-
 सन्धेऽपि च तत्तदसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिद्वयम्, छेकानुप्रासश्च त्वेतेषां
 अनिरपेक्षतया संसृष्टिः । अतिशयोक्तिद्वयेन च शुककोकिलखरा-

पेक्षया तत्स्वरस्य कौमुद्यपेक्षया तदीयहास्यस्य च सौन्दर्यातिरेकसूचना
व्यतिरेकालङ्कारद्वयं व्यच्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

“तत्त्वे त्वच्चाञ्जसाद्वयम्” इत्यमरः । “कण्ठो ध्वनौ सन्निधाने ग्रीवा
सदनद्रुमे” इति हेमचन्द्रः । “गुण्ये शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति
इत्यमरोक्तिप्रामाण्यात् द्विगुणितसितेत्यत्र सितशब्दो गुण्यवचनः ।

मन्दाक्रान्ता वृत्तम्—“मन्दाक्रान्ताम्बुधि-र-स-नगैर्मो मनौ न
य-युग्मम्” इति लक्षणात् ॥६०॥

इति श्रीहेमचन्द्रतर्कवागीश्वरविचितायां रुक्मिणीहरणटीकायां
विचितायां प्रथमः सर्गः ॥०॥

वाङ्माला— बाहारा रुक्मिणीर कर्णस्वर आग्रहेर जहित श्रुतित,
ताहारा शुकपङ्कौर कथा, कोकिलेर अस्फुट मधुर ध्वनि एवं वीणार शब्द
निश्चयेइ श्रुतिवार आग्रह पोषण करित ना । आर कुन्दकुसुमेर त्राय शुभ्रवर्ण
दन्तुण्लिर प्रभाय बाहारा शुभ्रवर्णके द्विगुण करित ; रुक्मिणीर सेइ हाश्र-
दर्शनकारी लोकेरा आमोदकारिणी ज्योत्स्नाओ देखित ना ॥७०॥